चतुःश्लोकि भागवतम्
(मराठीटीकासमेतमध्ययनम्)
अभ्यासकः अभ्यङ्करोपाह्वः लक्ष्मणतनयः श्रीपादशर्मा
=======मुंबई जानेवारी-मार्च **2023**========

चतुःश्लोकिभागवतस्य अध्ययनात्पूर्वम् उद्धर्तुमिच्छामि एकमेकश्लोकि भागवतमपि निम्नमिव ⇒

आदौ देवकिदेवगर्भजननं गोपीगृहे वर्धनम्
मायापूतनजीवितापहरणं गोवर्धनोद्धारणम्
कंसच्छेदनकौरवादिहननं कुन्तीसुतःपालनम्
एतद्भागवतं पुराणकथितं श्रीकृष्णलीलामृतम्

श्रीमद्भागवतमहापुराणे द्वितीये स्कन्धे नवमे अध्याये श्लोकाः **32**-तः **35**-पर्यन्ताः चतुराः चतुःश्लोकि भागवतमिति मानीताः |
तथापि यतः ३०-तः ३६-पर्यन्ताः सर्वे सप्त श्रीमता भगवता उक्ताः सर्वेऽपि श्रद्धया भक्त्या च अभ्यसनीयाः |

प्रथमतः सर्वे श्लोकाः यथा संहितायाम्

श्रीभगवानुवाच
ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम्
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया -३०-
यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् -३१-
अहमेवासमेकोऽग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् -३२-
ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः -३३-
यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु

प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् -३४-
एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा -३५-
एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना
भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् -३६-
===============

प्रथमयोः द्वयोः श्लोकयोः ज्ञेयं कतिचित् प्रास्ताविकम् | अन्तिमे षट्त्रिंशत्तमे श्लोके उपोद्घातः | चतुःश्लोकि भागवतंस्तु **32**-तः **35**-पर्यन्तेषु चतुर्षु श्लोकेषु |
अथ सर्वेषां सप्तानां श्लोकानां श्लोकशः अभ्यासः ⇒

श्रीभगवानुवाच
ज्ञानं परमगुह्यं मे यद्विज्ञानसमन्वितम्
सरहस्यं तदङ्गं च गृहाण गदितं मया -३०-

पदच्छेदैः

श्रीभगवान् उवाच
ज्ञानम् परम-गुह्यम् मे यत् विज्ञान-समन्वितम्
स-रहस्यम् तत् अङ्गम् च गृहाण गदितम् मया

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अव्ययानि	अन्ये सुबन्ताः	विधेयभावे कृदन्ताः	तिङन्ताः
1.1	श्रीभगवान्					उवाच

1.2		यत् विज्ञान समन्वितम् परमगुह्यम् सरहस्यम् ज्ञानम्	च	मया	गदितम्	
1.3		तत् अङ्गम्		मे		गृहाण

अन्वय व मराठीत अर्थ

श्रीभगवान् उवाच - श्रीभगवान् (शुकमुनीना) म्हणाले
यत् विज्ञान-समन्वितम् - जे विज्ञानाने (विशेष ज्ञानाने) युक्त
परम-गुह्यम् - अतिशय गुह्य, गूढ
स-रहस्यम् च ज्ञानम् - रहस्यमय ज्ञान
मया गदितम् - मी बोललो, मी सांगतो
तत् अङ्गम् मे गृहाण - त्या माझ्या अंगाचे (अंतरंगाचे, रहस्याचे) माझ्याकडून ग्रहण कर, मी सांगतो, तें ऐक.

तात्पर्य मराठीत

जे विज्ञानाने (विशेष ज्ञानाने) युक्त, अतिशय गुह्य, गूढ, रहस्यमय ज्ञान

मी सांगतो त्या माझ्या अंगाचे (अंतरंगाचे, रहस्याचे) माझ्याकडून ग्रहण कर, मी सांगतो, तें ऐक.

****

यावानहं यथाभावो यद्रूपगुणकर्मकः
तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् -३१-

पदच्छेदैः

यावान् अहम् यथा-भावः यत्-रूप-गुण-कर्मकः
तथैव तत्त्व-विज्ञानम् अस्तु ते मत्-अनुग्रहात्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	अव्ययानि	विधेयभावे	तिङन्ताः
1.1	अहम्				यावान् यथाभावः यद्रूपगुणकर्मकः	(अस्मि)
1.2	तत्त्वविज्ञानम्		ते मदनुग्रहात्	तथैव		अस्तु

अन्वय व मराठीत अर्थ

यावान् - जो कोणी, जसा कोणी (आहे)
यथा-भावः - ज्या ज्या भावांनिशी (आहे)

- येथील माझे भाव ह्याचं कांही स्पष्टीकरण “महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा | मद्भावा मानसा जाता येषां लोके इमाः प्रजाः (गीता १०-६)” मधे आहे ना ?

यत्-रूप-गुण-कर्मकः (अस्मि) - जी जी रूपे, जे जे गुण, जी जी कर्मे ह्यांचा कर्ता मी आहे

तथैव - तसंच

तत्त्व-विज्ञानम् - तत्त्वांविषयींचं विज्ञान, तत्त्वज्ञानाचं विशेष ज्ञान

ते मत्-अनुग्रहात् अस्तु - तें माझ्या अनुग्रहाने तुजला असो दे.

तात्पर्य मराठीत

मी जो कोणी, जसा कोणी आहे, ज्या ज्या भावांनिशी आहे, जी जी रूपे, जे जे गुण, जी जी कर्मे ह्यांचा कर्ता मी आहे, हें सर्व ज्ञान, तसंच तत्त्वांविषयींचं विज्ञान, तत्त्वज्ञानाचं विशेष ज्ञान तें माझ्या अनुग्रहाने तुजला असो दे.

****

अहमेवासमेकोऽग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् -३२-

पदच्छेदैः

अहम् एव आसम् एकः अग्रे न अन्यत् सत्-असत् परम्
पश्चात् अहम् यत् एतत् च यः अवशिष्येत सः अस्मि अहम्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	अव्ययानि	विधेयभावे	तिङन्ताः
1	अहम् एकः		अग्रे	एव		आसम्

2	अन्यत्			न	सदसत् परम्	(आसीत्)
3.1				पश्चात्		
3.2	यत् एतत्					
3.3	यः			च		अवशिष्येत
3.4	अहम्				(तत् सः च)	(आसम्)
4	अहम्				सः	अस्मि

अन्वय व मराठीत अर्थ

अग्रे अहम् एकः एव आसम् - सर्वात अगोदर एकच एक असा मीच (केवळ) होतो.

अन्यत् (किमपि) सत्-असत् परम् न (आसीत्) - इतर कांहीही सत्, असत, परम, दुसरं नव्हतं

- एका परीनं हे वाक्य नासदीय सूक्ताचं सार आहे.
- गीतेत “त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ११-३७॥” त्वम् (तूं) सत्-असत्-तत्परम् (सत्, असत् यांच्या परे, यांच्या पलीकडला)

पश्चात् - नंतर

अहम् - मी

यत् एतत् च यः अवशिष्येत - हें तें असा जो अवशिष्ट राहू जातो

सः अहम् अस्मि - तो मी आहे, असतो (हें जाण)

- सोऽहमस्मि हें ईशावास्य मंत्र **16** मधलं महावाक्य आहे. तिथे "अहम् सः अस्मि" असं ऋषि स्वतःबद्दलच्या आत्मज्ञानाविषयी म्हणतात.
- इथे स्वतः भगवान स्वतःविषयी म्हणताहेत, हा मोठा फरक आहे.
- म्हणून अन्वय देखील इथे "सः अहम् अस्मि" असा गौणवाक्याशी जोडून. ईशावास्यात "अहम् सः अस्मि" असा.

तात्पर्य मराठीत

सर्वात अगोदर एकच एक असा मीच (केवळ) होतो. इतर कांहीही सत्, असत, परम, दुसरं नव्हतं. नंतर मी, हें तें असा जो अवशिष्ट राहू जातो, तो मी आहे, असतो (हें जाण)

****

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि
तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः -३३-

पदच्छेदैः

ऋते अर्थम् यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत च आत्मनि
तत् विद्यात् आत्मनः मायाम् यथा आभासः यथा तमः

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	अव्ययानि	विधेयभावे कृदन्ताः	तिङन्ताः
		यत् अर्थम्				प्रतीयेत

			आत्मनि		ऋते	
				न च		प्रतीयेत
		तत्				
	आभासः			यथा		
	तमः			यथा		
		मायाम्	आत्मनः			विद्यात्

अन्वय व मराठीत अर्थ

यत् अर्थम् ऋते प्रतीयेत - जे अर्थाविना, निरर्थक (किंवा अर्थाला अर्थ, शब्दाला शब्द) असे प्रतीत होईल,

न प्रतीयेत च आत्मनि - आणि आत्मार्थी आत्म्याला पोषक असे प्रतीत न होईल

- जे आत्म्याला पोषक नसते, त्याला गीतेत अनात्म म्हटले आहे. अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६-६ ॥
- विवेकचूडामणीत हाच विचार आत्मानात्मविवेक म्हणून सांगितला आहे.

तत् आत्मनः मायाम् विद्यात् - त्याला आत्म्याची माया समजावे.

यथा आभासः यथा तमः - जसे आभास किंवा तमः (अंधार, अज्ञान) ह्या पण (योग्य अर्थाला झाकोळणाऱ्या) मायाच असतात.

- न्यायशास्त्रात ह्याला तमः-च्या संदर्भात सर्परज्जु-न्याय म्हणतात. किंवा आभासाच्या संदर्भात मृगजळाचा दाखला देतात.

तात्पर्य मराठीत

जे अर्थाविना, निरर्थक (किंवा अर्थाला अर्थ, शब्दाला शब्द) असे प्रतीत होईल, आणि आत्मार्थी आत्म्याला पोषक असे प्रतीत न होईल, त्याला आत्म्याची माया समजावे, जसे आभास किंवा तमः (अंधार, अज्ञान) ह्या पण (योग्य अर्थाला झाकोळणाऱ्या) मायाच असतात.

****

यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् -३४-

पदच्छेदैः

यथा महान्ति भूतानि भूतेषु उच्च-अवचेषु अनु
प्रविष्टानि अप्रविष्टानि तथा तेषु न तेषु अहम्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	अव्ययानि	विधेयभावे कृदन्ताः	तिङन्ताः
	महान्ति भूतानि		भूतेषु उच्चावचेषु	यथा अनु	प्रविष्टानि अप्रविष्टानि	
			तेषु	तथा		
	अहम्		तेषु	न		

अन्वय व मराठीत अर्थ

यथा महान्ति भूतानि - जशी महाभूते

- महान्ति भूतानि = महाभूतानि

- (“भूमिरापोऽनलो वायुः खम्” पहा गीता 7-4) - पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश

उच्चावचेषु भूतेषु - उच्च आणि नीच भूतांमधे
अनु प्रविष्टानि - भूतांच्या घडणीतच प्रविष्ट असतात
तथा तेषु अप्रविष्टानि - तसेच स्वतंत्र पण असतात, अप्रविष्ट असतात
अहम् तेषु न - मी त्यांत नसतो, विश्वंभर असूनही

- मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः (गीता 9-4).

तात्पर्य मराठीत

पंचमहाभूतें जशी उच्च, नीच सर्वच भूतांमधे समाविष्ट असतात, तरी पण त्यांचं स्वतंत्र अस्तित्व देखील असतं, तसा मी देखील विश्वंभर असतोच, पण मी भूतांमधेच असतो, असं नव्हे.

****

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा -३५-

पदच्छेदैः

एतावत् एव जिज्ञास्यम् तत्त्व-जिज्ञासुना आत्मनः
अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् यत् स्यात् सर्वत्र सर्वदा

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	अव्ययानि	विधेयभावे कृदन्ताः	तिङन्ताः
		यत् जिज्ञास्यम्	तत्त्वजिज्ञासुना आत्मनः	सर्वत्र सर्वदा		स्यात्

		एतावत् एव*	अन्वय व्यतिरेकाभ्याम्			

“एतावदेव (असंच)” हे जोड शब्दच योग्य असल्यानं एव* हें अव्यय त्या रकान्यात नाही घेतलं.

अन्वय व मराठीत अर्थ

आत्मनः यत् - आत्म्याविषयीचं जे
अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् - मागोमाग येणे, सृष्ट होणे व निघून जाणे (ह्या दोन्ही प्रसंगी देखील, अशानी सुद्धा)
सर्वत्र सर्वदा स्यात् - सर्वत्र सर्वदा असू जाते
एतावदेव - हें असंच
तत्त्व-जिज्ञासुना - तत्त्व, आत्मतत्त्व जाणूं इच्छिणाऱ्याने
जिज्ञास्यम् - समजून घेण्याची कांस धरावी.

तात्पर्य मराठीत

भूतमात्र सृष्ट झाले, किंवा नष्ट झाले, तरी आत्मतत्त्व सर्वत्र सर्वदा असूं जाते, ह्याच ज्ञानाची आत्मतत्त्वाच्या जिज्ञासूने कांस धरावी.

****

एतन्मतं समातिष्ठ परमेण समाधिना
भवान्कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् -३६-

पदच्छेदैः

एतत् मतम् समातिष्ठ परमेण समाधिना
भवान् कल्प-विकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित्

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	अव्ययानि	विधेयभावे कृदन्ताः	तिङन्ताः
1.1	भवान्		कल्पविकल्पेषु	न कर्हिचित्		विमुह्यति
1.2		एतत् मतम्	परमेण समाधिना			समातिष्ठ

अन्वय व मराठीत अर्थ

भवान् - तू
कल्पविकल्पेषु - साधक-बाधक प्रसंगानी
कर्हिचित् - कधीही
न विमुह्यति - विचलित होत नाहीस, होणार नाहीस
एतत् मतम् - हें मत, हा विचार, हें ज्ञान
परमेण समाधिना - परम समाधीनिशी (समाधिः = बुद्धि समा असावी अशी स्थिति)
समातिष्ठ - आस्थापूर्वक जप, मनाशी खूणगांठ बांध.

तात्पर्य मराठीत

तू साधक-बाधक प्रसंगानी कधीही विचलित होत नाहीस, होणार नाहीस, हें मत, हा विचार, हें ज्ञान परम समाधीनिशी आस्थापूर्वक जप, मनाशी खूणगांठ बांध.

======

सारांशाने असं दिसतं किं एकश्लोकी भागवतात, भागवताची मुख्य कथावस्तु श्रीकृष्णचरित्र तें आहे.
चतुःश्लोकी भागवतात अध्यात्माचं सार आहे.

प्रत्येक श्लोकाचा अन्वयार्थ व तात्पर्य मांडले आहेतच, त्यांचंच संकलन
श्रीभगवान् (शुकमुनीना) म्हणाले, जे विज्ञानाने (विशेष ज्ञानाने) युक्त, अतिशय गुह्य, गूढ, रहस्यमय ज्ञान मी सांगतो त्या माझ्या अंगाचे (अंतरंगाचे, रहस्याचे) माझ्याकडून ग्रहण कर, मी सांगतो, तें ऐक. (३०)

****

मी जो कोणी, जसा कोणी आहे, ज्या ज्या भावांनिशी आहे, जी जी रूपे, जे जे गुण, जी जी कर्मे ह्यांचा कर्ता मी आहे, हें सर्व ज्ञान, तसंच तत्त्वांविषयींचं विज्ञान, तत्त्वज्ञानाचं विशेष ज्ञान तें माझ्या अनुग्रहाने तुजला असो दे. (३१)

****

सर्वात अगोदर एकच एक असा मीच (केवळ) होतो.
इतर कांहीही सत्, असत, परम, दुसरं नव्हतं

- एका परीनं हे वाक्य नासदीय सूक्ताचं सार आहे.
- गीतेत "त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ११-३७॥" त्वम् (तूं) सत्-असत्-तत्परम् (सत्, असत् यांच्या परे, यांच्या पलीकडला)

नंतर मी हें तें असा जो अवशिष्ट राहूं जातो तो मी आहे, असतो (हें जाण)

- सोऽहमस्मि हें ईशावास्य मंत्र 16 मधलं महावाक्य आहे. तिथे "अहम् सः अस्मि" असं ऋषि स्वतःबद्दलच्या आत्मज्ञानाविषयी म्हणतात.
- इथे स्वतः भगवान स्वतःविषयी म्हणताहेत, हा मोठा फरक आहे. (३२)

****

जे अर्थाविना, निरर्थक (किंवा अर्थाला अर्थ, शब्दाला शब्द) असे प्रतीत होईल,
आणि आत्मार्थी, आत्म्याला पोषक असे, प्रतीत न होईल

- जे आत्म्याला पोषक नसते, त्याला गीतेत अनात्म म्हटले आहे. अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६-६॥
- विवेकचूडामणीत हाच विचार आत्मानात्मविवेक म्हणून सांगितला आहे.

त्याला आत्म्याची माया समजावे.
जसे आभास किंवा तमः (अंधार, अज्ञान) ह्या पण (योग्य अर्थाला झाकोळणाऱ्या) मायाच असतात.

- न्यायशास्त्रात ह्याला तमः-च्या संदर्भात सर्परज्जु-न्याय म्हणतात. किंवा आभासाच्या संदर्भात मृगजळाचा दाखला देतात. (३३)

****

जशी महाभूते पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश
उच्च आणि नीच भूतांमधे भूतांच्या घडणीतच प्रविष्ट असतात
तसेच स्वतंत्र पण असतात, अप्रविष्ट असतात
तसेच मी विश्वंभर असूनही त्यांत नसतो. तसा मी देखील विश्वंभर असतोच, पण मी भूतांमधेच असतो, असं नव्हे. (३४)

****

आत्म्याविषयीचं जे मागोमाग येणे, सृष्ट होणे व निघून जाणे (ह्या दोन्ही प्रसंगी देखील, अशानी सुद्धा) सर्वत्र सर्वदा असूं जाते, हें असंच तत्त्व, आत्मतत्त्व जाणूं इच्छिणाऱ्याने समजून घेण्याची कांस धरावी. भूतमात्र सृष्ट झाले, किंवा नष्ट झाले, तरी आत्मतत्त्व सर्वत्र सर्वदा असूं जाते, ह्याच ज्ञानाची आत्मतत्त्वाच्या जिज्ञासूने कांस धरावी. (३५)

****

तू साधक-बाधक प्रसंगानी कधीही विचलित होत नाहीस, होणार नाहीस हें मत, हा विचार, हें ज्ञान परम समाधीनिशी (समाधिः = बुद्धि समा असावी अशी स्थिति)
आस्थापूर्वक जप, मनाशी खूणगांठ बांध.
तू साधक-बाधक प्रसंगानी कधीही विचलित होत नाहीस, होणार नाहीस, हें मत, हा विचार, हें ज्ञान परम समाधीनिशी आस्थापूर्वक जप, मनाशी खूणगांठ बांध. (३६)

======

शब्दाभ्याससहिता शब्दसूचिः

(सर्व English शब्दार्थ आपट्यांच्या online dictionary तून copy-paste केले आहेत.)

1. अग्रे ३२ - अग्र वि. अत्र पुं./नपुं. सप्तम्येकवचनम्
   1.1. अग्र *a.* [अङ्ग्-रन् नलोपः Uṇ.2.28] 1 First, foremost, chief, best, prominent, principal, pre-eminent
2. अप्रविष्टानि ३४ - न प्रविष्टानीति अप्रविष्टानि (नञ्-तत्पुरुषः)
   2.1. **For प्रविष्टानि see #44 below.**
3. अनु ३४ - *ind.* **(Either used with nouns to form adverbial compounds, or as a prefix to verbs and verbal derivatives, or as a separable preposition with acc. and regarded as a कर्मप्रवचनीय).**
   3.1. **After, behind, along after (पश्चात्); सर्वे नारदमनु उपविशन्ति V.5; प्रमदामनु संस्थितः शुचा नृपतिः सन् R.8.72; तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु सदा ते तत्प्रतिष्ठाशया Mu.1.14; असौ कुमारस्तमजोनुजातः R.6.78; रत्या न साशङ्कमनुप्रयातः Ku.3.23; क्रमेण सुप्तामनु संविवेश सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् R.2. 24; अनुविष्णु = विष्णोः**

पश्चात् **P.II.4.18. Sk.;** तदनु कथयेर्मा- धवीयामवास्थाम् **Māl.9.26 afterwards.**

3.2. **Along, alongside, by the side of, lengthwise** यस्यचायामः **P.II.1.16** जलानि सा तीरनिखातयूपा वहत्ययोध्यामनु राजधानीम् **R.13.61;** सोऽश्वमेधश-तेनेष्ट्वा यमुनामनु वीर्यवान् । त्रिशताश्वान् सरस्वत्यां गङ्गामनु चतुःशतान् **Mb.;** अनुगङ्गं वाराणसी = गङ्गामन्वायतम् (गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता) **situated alongside the Gaṅgā P.II.1.16 Sk.;** आविर्भू-तप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् **Me.21;** गिरिरिव अनुतटपुष्पितकर्णि- कारयष्टिः **V.3.3 along the sides or slopes.**

3.3. **After, in consequence of, being indicated by;** जपमनु प्रावर्षत् **P.II 3.8 Sk.** (हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणम्); **so** वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्.

3.4. **With, along with** (सहार्थे); **connected with;** नगीमन्वसिता सेना **P.I.4.85 Sk.** (नद्या सह सम्बद्धा) उमास्तनोद्भेदमनु प्रवृद्धः **Ku.7.24. along with, contemporaneously; Śi.8.56;** दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयम् **9.17.**

3.5. **Inferior or subordinate to,** (मित्रलाभमनु लाभसम्पदः **Ki.13.52 inferior, lower in value or importance;** अनु हरिं सुराः = हरेर्हीनाः हीने); **P.I.4.86 Sk.**

3.6. **In a particular relation or state** (इत्थं- भूताख्याने प्रकारविशेषनिरूपणे); भक्तो विष्णुमनु **Sk.** (विष्णोरित्थं-भूतः, भक्तिविशेषयुक्तः) **an ardent devotee of Viṣṇu;**

यस्त्वां द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु **Rām. favourably inclined or devoted to.**

3.7. Having a part or share, participation; or one that claims a share of (भागे**);** भागोऽस्यास्ति इति भागस्वामी**;** लक्ष्मीर्हरिमनु (हरेर्भागः) **Sk.,** हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः**.**

3.8. Repetition, in a distributive sense, mostly in comp. (वीप्सार्थे, विषयतायाम्**);** अनुदिवसम् **day by day, every day;** अनुक्षणम् **every moment;** °वेलम् **every time, frequently;** वृक्षम् वृक्षमनु सिञ्चति **Sk. waters tree after tree, *i. e.* every tree (**यावद्वृक्षव्यापकः सेकः**).**

3.9. Towards, in the direction of, near, to, at (अनुर्यत्समया **P.II.1.15);** अनुवनमशनिर्गतः **Sk.;** °नदि **Śi.7.24 near the river;** प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतरः **9.55 to (**प्रति**); on or in, with the force of the locative;** यदेतदस्यानुतटं विभाति **4.39,7.1;** तस्माद्गच्छेरनुकनखलं शैलराजाव- तीर्णाम् (जह्नोः कन्याम्) **Me.52.**

3.10. In orderly succession, according to; अनुक्रमम् **in regular order;** अनुज्येष्ठम् = ज्येष्ठ- स्यानुपूर्व्येण **in order of seniority;** °पूर्वम्; अनुरूपम् = रूपस्य योग्यम् **Sk.**

3.11. Corresponding with, like, in imitation of; सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः **V.4.47; so** अनुगर्ज् **to roar after or in imitation of.**

3.12. **Following, conformable to (**अनुगत**);** तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् **R.4.12. (**अनुगतोऽर्थो यस्य**).**

3.13. **With regard to, towards, in respect of;** अर्घ्यदानमनु चोदितो वचः **Śi.14,53;** साधुर्देवदत्तो मातरमनु;

3.14. **On account of, by reason of (with abl.);** समस्तो वत लोकोऽयं भजते कारणादनु । त्वं तु निष्कारणादेव प्रीयसे वरवर्णिनि ॥ **Rām. As a separable adverb** अनु **is used only in the Vedas and means after, afterwards, later on, now, at this time, again, once more, then, and further. (The senses of** अनु **as given by G. M. are:--**अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबन्धनसाम्याभीमुखहीनविसर्गलक्षणेषु; ***e. g.*** वेदे अनुवाकः; अनुष्ठाने अनुतिष्ठति; सामीप्ये अनुमेघं वर्षति; पश्चाद्भावे तदनु; अनुबन्धने अनुशेते; साम्ये अनुकरोति; आभिमुख्ये मातरमनुधावति वत्सः; हीने अनुहरिं सुराः; विसर्गे अनुजानीते; लक्षणे अनुवनमशनिर्गतः.**) The senses of** अनु **may be thus expressed in verse :--** आयामेऽपरभावे च (पश्चादर्थे) वीप्सायां सन्निधौ तथा । इत्थंभूते लक्षणे च भागसादृश्ययोरपि ॥ योग्यतायां तथा हीने तृतीयार्थे ह्यनुक्रमे । अर्थेष्वेतेषु बहुशो ह्यनुशब्दः प्रयुज्यते ॥.

4. अन्यत् ३२ ***a.*** **[**अन् अध्न्यादि॰ य; अन्यः, न्यस्मै, ॰स्मात्; ***n.*** अन्यत् **&c.] 1 Another, different, other (**भिन्न**); another, other (generally);** स एव त्वन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् **Bh. 2.40;** अन्यदेव भागधेयमेते निर्वपन्ति **Ś.2;** सर्वमन्यत्

everything else; किमुतान्यहिंस्राः **R.2.62; changed, altered;** संप्रत्यन्ये वयम् **Bh.3.66 quite different persons; oft. in comp.** अन्यसङ्गात्, अनन्यसाधारण **&c. -2 Other than, different from, else than (with abl. or as last member of comp.);** नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह सर्वजन्तूनाम् **K.35;** कोऽस्ति धन्यो मदन्यः **Bv.4.37;** उत्थितं ददृशेऽन्यश्च कबन्धेभ्यो न किंचन **R.12.49;** किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः **Ś.1; oft. used in addition to** ऋते **or** विना; ऋते समुद्रादन्यः को विभर्ति वडवानलम् **Pt.5.35;** किं नु खलु मे प्रियादर्श- नादृते शरणमन्यत् **Ś.3**

5. अन्वय-व्यतिरेकाभ्याम् ३५ अन्वय**:** च व्यतिरेक**:** च अन्वयव्यतिरेकौ (इतरेतर-द्वन्द्वः) तृतीया वा चतुर्थी वा पञ्चमी द्विवचनम्
   - **5.1.** अन्वयः [इ कर्तरि भावे वा अच्]
     - **5.1.1. Going after, following; follower, retinue, attendants;** का त्वमेकाकिनी भीरु निरन्वयजने वने **Bk.5.66.**
     - **5.1.2. Association, connection, relation;** गन्धः कटुकान्वयः = कटुकान्वितः**.**
     - **5.1.3. The natural order or connection of words in a sentence, construing grammatical order or relation;** पदानां परस्पराकाङ्क्षा योग्यता च, **or** शब्दानां परस्परमर्थानुगमनम्; तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वय- बोधने **S. D.; logical connection of words,** अत्र **(in the ex.** तिष्ठतु सर्पिः**)** सर्पिःशब्दस्य स्थितिक्रियायामन्वयः **P. VIII.3.44 Sk;**

परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः P.II.2.29 Sk.

5.1.4. Drift, tenor, purport.

5.1.5. Race, family, lineage; रघूणामन्वयं वक्ष्ये R.1.9,12;3.27;12. 33; अन्वयगुणः Mv.4.22 virtue of my race.

5.1.6. Descendants, posterity; ताभ्य ऋते अन्वयः Y.2.117; स° along with the family or descendants; Ms.2.168; जातस्तु गण्यते सोऽत्र यः स्फुरत्यन्वयाधिकम् Pt.1.27.

5.1.7. Logical connection of cause and effect, logical continuance; जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतः Bhāg.1.1.1.

5.1.8. Being seen (प्रत्यक्ष); स्यात्साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम् । निरन्वयं भवेत्स्तेयम्... Ms.8.332.

5.1.9. (In Nyāya) Statement of the constant and invariable concomitance of the हेतु (middle term) and the साध्य (major term) of an Indian syllogism (हेतुसाध्ययोर्व्याप्तिरन्वयः). In the familiar instance पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात् the relation यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः (wherever there is smoke there is fire) is called अन्वय or अन्वयव्याप्ति. अन्वय, in fact, corresponds to the universal A proposition of European logic 'All A is B.' The 'व्यतिरेकव्याप्ति' means an assertion of the concomitance of the absence of साध्य and the absence of हेतु (तदभावयोः

हेत्वभावसाध्याभावयोः व्याप्तिः) **and corresponds to the converted A proposition 'All not-B is not-A'; or in Sanskrit** यत्र यत्र वह्निर्नास्ति तत्र तत्र धूमोऽपि नास्ति; **and a cause or** हेतु **is said to be connected with its effect by** अन्वयव्यतिरेकव्याप्ति **when both the affirmative and negative relations between the thing to be proved and the cause that proves can be equally asserted; such a *Hetu* alone makes the argument perfectly sound and incapable of refutation. This process of arriving at the Vyāpti or universal proposition corresponds to the methods of Agreement and Difference in Mill's Logic;** साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितम् **Mu.5.10.**

5.2. व्यतिरेक

- **5.2.1. Distinction, difference;** यथा गन्धस्य भूमश्च न भावो व्यतिरेकतः **Bhāg.3.27.18.**
- **5.2.2. Separation from.**
- **5.2.3. Exclusion, exception.**
- **5.2.4. Excellence, surpassing, excelling.**
- **5.2.5. Contrast, dissimilarity.**
- **5.2.6. (In logic) Logical discontinuance (opp.** अन्वय **q. v.);** यत्र साध्या- भावस्तत्र हेत्वभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिः **(*e. g.*** यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमो नास्ति **is an instance of** व्यतिरेकव्याप्तिः**).**

5.2.7. (In Rhet.) A figure of speech which consists in representing the *Upameya* as superior to the *Upamāna* in some particular respects; उपमानाद्यन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः **K.P.10. (**व्यतिरेकेण **means 'except, without';** व्यतिरेके **'on the contrary supposition'.).**

6. अर्थम् ३३ **[In some of its senses from** अर्थ्**; in others from** ऋ-थन् **Uṇ.2.4;** अर्थते ह्यसौ अर्थिभिः **Nir.]**

6.1. Object, purpose, end and aim; wish, desire; ज्ञातार्थो ज्ञातसंबन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते, सिद्ध°, °परिपन्थी **Mu.5;** °वशात् **5.8;** स्मर्तव्योऽस्मि सत्यर्थे **Dk.117 if it be necessary; Y.2.46; M.4.6; oft. used in this sense as the last member of compounds and translated by 'for', 'intended for', 'for the sake of', 'on account of', 'on behalf of', and used like an adj. to qualify nouns;** अर्थेन तु नित्य- समासो विशेष्यनिघ्रता च **Vārt.;** सन्तानार्थाय विधये **R.1.34;** तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम् (धेनुम्) **2.16;** द्विजार्था यवागूः **Sk.;** यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र **Bg.3.9. It mostly occurs in this sense as** अर्थम्, अर्थे **or** अर्थाय **and has an adverbial force; (*a*)** किमर्थम् **for what purpose, why;** यदर्थम् **for whom or which;** वेलोपलक्षणार्थम् **Ś.4;** तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान्दारार्थ-मादरः **Ku.6.13; (*b*)** परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् **H.1.41;** गवार्थे ब्राह्मणार्थे च **Pt.1.420;** मदर्थे त्यक्तजीविताः **Bg.1.9; (*c*)** सुखार्थाय **Pt.4.18;** प्रत्याख्याता मया तत्र नलस्यार्थाय देवताः **Nala.13.19;** ऋतुपर्णस्य चार्थाय **23.9.**

6.2. **Cause, motive, reason, ground, means; अलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः R.2.55 means or cause; अतोऽर्थात् Ms.2.213.**

6.3. **Meaning, sense, signification, import; अर्थ is of 3 kinds:--वाच्य or expressed, लक्ष्य or indicated (secondary), and व्यङ्ग्य or suggested; तददोषौ शब्दार्थौ K. P.1; अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः S. D.2; वागर्थाविव R.1.1; अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित् 3.21.**

6.4. **A thing, object, substance; लक्ष्मणोऽर्थं ततः श्रुत्वा Rām.7.46.18; अर्थो हि कन्या परकीय एव Ś.4.22; that which can be perceived by the senses, an object of sense; इन्द्रिय° H.1.146; Ku.7.71; R.2.51; न निर्बद्धा उपसर्गा अर्थान्निराहुः Nir.; इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः Kaṭh. (the objects of sense are five : रूप, रस, गन्ध, स्पर्श and शब्द); शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः Bhāg.11.22.16.**

6.5. **(*a*) An affair, business, matter, work; प्राक् प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजाय Ve.3; अर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव Ku.3.18; अर्थोऽर्था- नुबन्धी Dk.67; सङ्गीतार्थः Me.66 business of singing *i. e.* musical concert (apparatus of singing); सन्देशार्थाः Me. 5 matters of message, *i. e.* messages; (*b*) Interest, object; स्वार्थसाधनतत्परः Ms.4.196; द्वयमेवार्थसाधनम् R.1. 19;2.21; दुरापेऽर्थे 1.72; सर्वार्थचिन्तकः Ms.7.121; माल- विकायां न मे कश्चिदर्थः M.3 I have no interest in M. (*c*) Subject-matter, contents (as of letters &c.);**

त्वामव- गतार्थं करिष्यति **Mu.1 will acquaint you with the matter;** उत्तरोऽयं लेखार्थः ***ibid.;*** तेन हि अस्य गृहीतार्था भवामि **V.2 if so I should know its contents;** ननु परिगृहीतार्थोऽ- स्मि कृतो भवता **V.5;** तया भवतोऽविनयमन्तरेण परिगृहीतार्था कृता देवी **M.4 made acquainted with;** त्वया गृहीतार्थया अत्रभवती कथं न वारिता **3;** अगृहीतार्थे आवाम् **Ś.6;** इति पौरान् गृहीतार्थान् कृत्वा ***ibid.***

6.6. **Wealth, riches, property, money (said to be of 3 kinds :** शुक्ल **honestly got;** शबल **got by more or less doubtful means, and** कृष्ण **dishonestly got;)** त्यागाय संभृतार्थानाम् **R.1.7;** धिगर्थाः कष्टसंश्रयाः **Pt.1.163;** अर्थानामर्जने दुःखम् ***ibid.;*** सस्यार्थास्तस्य मित्राणि**1.3;** तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् **Ms.7.62.**

6.7. **Attainment of riches or worldly prosperity, regarded as one of the four ends of human existence, the other three being** धर्म, काम **and** मोक्ष; **with** अर्थ **and** काम, धर्म **forms the well-known triad; cf. Ku.5.38;** अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः **R.1.25. -8**

6.8. **(*a*) Use, advantage, profit, good;** तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः **R.1.29 for the good of others;** अर्थानर्थावुभौ बुद्ध्वा **Ms.8.24 good and evil;** क्षेत्रिणामर्थः **9.52;** यावानर्थ उदपाने सर्वतः सांप्लुतोदके **Bg.2.46; also** व्यर्थ, निरर्थक **q. v. (*b*) Use, want, need, concern, with instr.;** कोऽर्थः पुत्रेण जातेन **Pt.1 what is the use of a son being born;** कश्च तेनार्थः **Dk.59;**

कोऽर्थस्तिरश्चां गुणैः **Pt.2.33 what do brutes care for merits; Bh.2.48;** योग्येनार्थः कस्य न स्याज्ज- नेन **Ś.18.66;** नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन **Bg.3.18;** यदि प्राणैरिहार्थो वो निवर्तध्वम् **Rām.** को नु मे जीवितेनार्थः **Nala.12.65.**

6.9. Asking, begging; request, suit, petition. -10

6.10. Action, plaint (in law); अर्थ विरागाः पश्यन्ति **Rām.2.100.58;** असाक्षिकेषु त्वर्थेषु **Ms.8.109.**

6.11. The actual state, fact of the matter; as in यथार्थ, अर्थतः, °तत्वविद्, यदर्थेन विनामुष्य पुंस आत्मविपर्ययः **Bhāg.3.7.10.**

6.12. Manner, kind, sort.

6.13. Prevention, warding off; मशकार्थो धूमः; **prohibition, abolition (this meaning may also be derived from 1 above).**

6.14. Price (perhaps an incorrect form for अर्घ**).**

6.15. Fruit, result (फलम्**).** तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः स रोपितः **Rām.6.128.7; Mb.12.175.5.**

6.16. N. of a son of धर्म**.**

6.17. The second place from the लग्न **(in astr.).**

6.18. N. of Viṣṇu.

6.19. The category called अपूर्व **(in** पूर्वमीमांसा**);** अर्थ इति अपूर्वं ब्रूमः **| ŚB. on MS.7.1.2.**

6.20. Force (of a statement or an expression); अर्थाच्च सामर्थ्याच्च क्रमो विधीयते **| ŚB. on MS.5.1.2. [**अर्थात् **= by implication].**

6.21. **The need, purpose, sense;** व्यवधानादर्थो बलीयान् । **ŚB. on MS.6.4.23.**

6.22. **Capacity, power;** अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् । **Ms.1.4.30 (where Śabara paraphrases** अर्थात् **by** सामर्थ्यात् **and states the rule:** आख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी ।**), cf.** अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु । मोक्षकारणयोश्च...... **Nm.**

7. अवशिष्येत ३२ - अवशिष् इति धातुः | तस्य विधिलिङ्-लकारे प्र.पु. एक.

7.1. अवशिष् **(Used mostly in *pass.*) To be left last or as a remainder, to remain over or behind;** यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते **Bg.7.2.** पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्ण- मेवावशिष्यते **Bṛi. Up.5.1.1.**

8. अस्तु ३१ - अस् इति धातुः | तस्य लोटि प्र.पु. एक.

9. अस्मि ३२ - अस् इति धातुः | तस्य लटि उ.पु. एक.

9.1. अस् **I. 2 P. [**अस्ति, आसीत्, अस्तु, स्यात्; **defective in non-conjugational tenses, its forms being made up from the root** भू.**]**

9.1.1. **To be, live, exist (showing mere existence);** नासदासीन्नो सदासीत् **Rv.10.129.1;** आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् **Ait. Up.1.1.** श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात् **Ms.2.14;** शपथे नास्ति पातकम् **8.112;** न त्वेवाहं जातु नासम् **Bg.2.12;** आसीद्राजा नलो नाम **Nala. 1.1; Ms.5.79;** न अस् **not to be, to be lost, disappear, perish,** नायमस्तीति दुःखार्ता

Nala.7.16; अस्ति भोक्तुम् Sk. it has to be eaten; (for other uses of अस्ति see अस्ति s. v.).

9.1.2. **To be (used as a copula or verb of incomplete predication, being followed by a noun or adjective or adverb; or some other equivalent); भक्तोऽसि मे सखा च Bg.4.3; धार्मिके सति राजनि Ms.11.11; आचार्ये संस्थिते सति 5.80; so एवमेव स्यात्, तूष्णीमासीत् &c.**

9.1.3. **To belong to, be in the possession of (expressed in English by *have*), with gen. of possessor; यन्ममास्ति हरस्व तत् Pt.4.76; यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा 5.70; न हि तस्यास्ति किंचित् स्वम् Ms.8.417; नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य Bg.2.66.**

9.1.4. **To fall to the share of, to happen to or befall anyone (with gen.); यदिच्छामि ते तदस्तु Ś.4. तस्य प्रेत्य फलं नास्ति Ms.3.139 he cannot enjoy or get.**

10. अहम् ३१ अहम् ३२ अहम् ३२ अहम् ३२ अहम् ३४ - अस्मद् सर्व. प्रथमैकवचनम्

10.1. अस्मद् ***pron.*** **[अस्-मदिक् Uṇ.1.136] A pronominal base from which several cases of the 1st personal pronoun are derived; it is also abl. pl. of the word. *m.* The individual soul, the embodied soul; यूयं वयं वयं यूयमित्यासीन्मतिरावयोः । किं जातमधुना येन यूयं यूयं वयं वयम् ॥ Bh.3.65 (quite estranged from each other).**

11. आत्मनि ३३ - आत्मन् पुं. सप्तम्येक.

12. आत्मनः ३३ आत्मनः ३५ - आत्मन् पुं. पञ्चमी/षष्ठी-एक.

12.1. आत्मन् ***m.*** **[**अत्-मनिण् **Uṇ 4.152 said to be from** अन् **to breathe also]** **'**आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्मवर्ष्म च**'** इत्यमरः

12.1.1. **The soul, the individual soul, the breath, the principle of life and sensation;** किमात्मना यो न जितेन्द्रियो भवेत् **H.1;** आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु **Kaṭh.3.3. (In** आत्मा नदी संयमपुण्यतीर्था **H.4.87** आत्मन् **is compared to a river).**

12.1.2. **Self, oneself; in this sense mostly used reflexively for all three persons and in the singular number, masculine gender, whatever be the gender or number of the noun to which it refers;** अनया चिन्तयात्मापि मे न प्रतिभाति **Ratn.1;** आश्रमदर्शनेन आत्मानं पुनीमहे **Ś.1;** गुप्तं ददृशुरात्मानं सर्वाः स्वप्नेषु वामनैः **R.10.60,4.35,14.57; Ku.6.20;** देवी... प्राप्तप्रसवमात्मानं गङ्गादेव्यां विमुञ्चति **U.7.2;** गोपायन्ति कुलस्त्रिय आत्मानमात्मना **Mb.; K.107; sometimes used in pl. also;** आत्मनः स्तुवन्ति **Śi.17.19; Māl.8.**

13. आभासः ३३ - आभास पुं. प्रथमैकवचनम्

13.1. आभासः **ābhāsaḥ [**भास्-अच्**] 1 Splendour, light, lustre. -2 A reflection;** तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत् **Vedānta. -3 (*a*) Resemblance, likeness; oft. at the end of comp;** नभश्च रुधिराभासम् **Rām. &c.;** चिदाभास**, (*b*) Semblance, phantom;**

युक्तिवाक्यतदाभासासमाश्रयाः **Ś. B.;** तत्साहसाभासम् **Māl.2 looks like wantonness. -4 Any unreal or fallacious appearance (as in** हेत्वाभास**);** पुनरुक्तवदाभासः **S. D. -5 A fallacy, fallacious reasoning, semblance of a reason, an erroneous but plausible argument; see** हेत्वाभास**; S. D.270. -6 An intention, purpose. -7 One of the nine materials of which idols are made, a marble. -8 A class of building. -9 An irreligious kind of worship;** विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः । अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत्त्यजेत् ॥ **Bhāg.7.15.12.**

14. आसम् ३२ - अस् इति धातुः | तस्य लङ्-लकारे उ.पु. एक. **See also (9) above.**

15. उच्च-अवचेषु ३४ - उच्चानि च अवचानि च इति उच्चावचानि (इतरेतरद्वन्द्वः) तेषु (सप्तमी बहु.)

15.1. उच्च - ***a.*** **1 High (in all senses); tall;** क्षितिधारणोच्चं **Ku.7.63; elevated, superior, exalted (family &c) -2 Loud, high-sounding;** उच्चाः पक्षिगणाः **Śi.4.18. -3 Intense, violent, strong. -4 (In astr.) Ascendant; see** उच्चसंश्रय **below. -**च्चः **1 The apex of the orbit of a planet. -2 Height, high place;** ज्वरश्च मरणं जन्तोरुच्चाच्च पतनं यथा **Mb.12.28.25. -Comp. -**अवच ***a.*** **High and low, great and small; see** उच्चावच

15.2. अवच ***a.*** **Lower.**

15.3. उच्चावच ***a.*** [मयूरव्यंसकादिगण] **P.II.1.72.**

15.3.1. **High and low, uneven, irregular, undulating; Ms.6.73.**

15.3.2. **Great and small, variegated, heterogeneous.**

15.3.3. **Various, multiform, of various kinds, diverse;** उच्चावचाश्च पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः **Nir; Ms.1.38; Śi.4.46; Dk.48,104,156.**

16. उवाच ३० - वच्-धातोः लिटि प्र.पु. एक.

17. ऋते ३३ - ऋत वि. पु./नपुं. सप्तम्येक.

17.1. ऋते - ***ind.*** **Except, without, with the exception of (usually with abl.);** ऋते क्रौर्यात्समायातः **Bk.8.105;** अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात् **R.3.63;** पापादृते **Ś.6.22; Ku. 1.51;2.57; sometimes with acc.** ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे **Bg.11.32; rarely with instr.**

17.2. ऋत - ***a.*** **[**ऋ-क्त**]**

17.2.1. **Proper, right.**

17.2.2. **Honest, true;** सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव **Bg.10.14; Ms.8.82.**

17.2.3. **Worshiped, respected.**

17.2.4. **Bright, luminous (**दीप्त**)**

17.2.5. **Gone, risen, moved, affected by;** सुखेन ऋतः = सुखार्तः ऋते च तृतीयासमासे **Vārt. on P.VI.1.89; so** दुःखः°, काम°. -तम् ***ind.*** **Rightly, properly.**

17.2.5.1. ऋतः

17.2.5.1.1. **A sacrifice.**

17.2.5.1.2. **The sun (*n.* also).**

17.2.5.2. ऋतम् **(Not usually found in classical literature)**

17.2.5.2.1. **A fixed or settled rule, law (religious).**

17.2.5.2.2. **Sacred custom, pious action.** यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनिना **Mb.12.47.49.**

17.2.5.2.3. **Divine law, divine truth.**

17.2.5.2.4. **Absolution.** मर्त्यानामृतमिच्छताम् **Bhāg.1.16.7.**

17.2.5.2.5. **Water;** सत्यं त्वा ऋतेन परिषिञ्चामि.

17.2.5.2.6. **Truth (in general), right;** ऋतं वदिष्यामि **T. Up.1.1.1.** ऋतानृते **Ms.1.29, 2.52,8.61,104.**

17.2.5.2.7. **Truth (personified as an object of worship; in later Sanskrit regarded as a child of Dharma).**

17.2.5.2.8. **Livelihood by picking or gleaning grains in a field (as opposed to the cultivation of ground);** ऋतमुञ्च्छशिलं वृत्तम् **Ms.4.4.**

17.2.5.2.9. **The fruit of an action;** एकं चक्रं वर्तते द्वादशारं षण्णाभिमेकाक्षमृतस्य धारणम् **Mb.1.3.62.**

17.2.5.2.10. **Agreeable speech;** ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता **Bhāg.11.19.38.**

17.2.5.2.11. **N. of an Āditya.**

17.2.5.2.12. **The Supreme Spirit. (In the Vedas** ऋत **is usually interpreted by Sāyaṇa to mean 'water', 'sun' or 'sacrifice', where European scholars take it in**

the sense of 'divine truth', 'faith' &c.).

18. एकः ३२ - एक ***pron. a.*** [इ-कन्]

18.1. एक **One, single, alone, only;** वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो ... एकस्तथा ... **Kaṭh. Up.2.5.10. Mb.4.49.5,6;** बलिभिर्मुखमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः । गात्राणि शिथिलायन्ते तृष्णैका तरुणायते ॥ **Bh.3.14.**

18.2. Not accompanied by anyone; एकः संप्रति नाशितप्रियतमस्तामद्य रामः कथम् **U.2.28.**

18.3. The same, one and the same, identical; एकान्वयो मम **Ś.7;** मनस्येकं वचस्येकं कर्मण्येकं महात्मनाम् **H.1.197.**

18.4. Firm, unchanged; एको ग्रहस्तु **Pt.1.260.**

18.5. Single of its kind, unique, singular.

18.6. Chief, supreme, prominent, sole; ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् **Mb.13.47.11.** °पार्थिव, °धनुर्धरः, °ऐश्वर्य **M.1.1 sole sovereignty;** एको रागिषु राजते **Bh.3.121.**

18.7. Peerless, matchless.

18.8. One of two or many; Me.30. एकः सख्यास्तव सह मया वामपादाभिलाषी **Me.80.**

18.9. Oft. used like the English indefinite article 'a', or 'an'; ज्योतिरेकम् **Ś.5.30.**

18.10. True.

18.11. Little. Oft. used in the middle of comp. in the sense of 'only', with an adjectival or adverbial force; दोषैकदृक् **looking only to faults;** त्वदेकेषु **Ku.3.15**

your arrow only; so भोगैकबद्धस्पृहः. एकः-अन्यः, **or** अपरः **the one-the other;** अजामेकां लोहित ... नमामः । अजो ह्येको ... अजोन्यः **Śvet. Up.4.5; it is used in the plural in the sense of some, its correlative being** अन्ये **or** अपरे **(others);** एके समूहुर्बलरेणुसंहतिं शिरोभिराज्ञामपरे महीभृतः ॥ **Śi.12.45; see** अन्य, अपर **also.**

18.12. एक**: N. of Viṣṇu. the Supreme Being or Prajāpati;** एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति । **ŚB. on MS.10.3.13.**

18.13. एकम् **1 The mind;** एकं विनिन्ये स जुगोप सप्त सप्तैव तत्याज ररक्ष पञ्च **Bu. Ch.2.41. -2 unity, a unit; Hch.** -का **N. of Durgā. [cf. Persian *yak;* L. *aequus*].**

19. एतत् ३२ एतत् ३६ - सर्व. नपुं. प्रथमैकवचनम्

20. एतावत् ३५ - ***a.*** **So much, so great, so many, of such extent, so far, of such quality or kind;** एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे **R.2.51; Ku.6.89;** एतावान्मे विभवो भवन्तं सेवितुम् **M.2 so far; oft. used in connection with a relative pronoun which generally follows;** एतावता नन्वनुमेयशोभि ... आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चादङ्कम् **Ku.1.37. *-ind.* So far, so much, in such a degree, thus;** नैतावदन्ये मरुतो यथेमे **Rv.7.57.3.**

21. एव ३२ एव ३५ - ***ind.*** **This particle is most frequently used to strengthen and emphasize the idea expressed by a word :-- (1) Just, quite, exactly;** एवमेव **quite so, just so; (2) same, very, identical;** अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव **Bh.2.40 that very man; (3) only, alone, merely, (implying exclusion);** सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन **Ku.3.63**

only the truth, nothing but the truth; so नाम्नैव, स एव वीरः he alone (and not others); (4) already; गत एव न ते निवर्तते Ku.4.30; (5) scarcely, the moment, as soon as; chiefly with participles; उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् R.1.87 as soon as the name was uttered; इति चिन्तयन्नेव while just thinking &c; (6) also, likewise; तथैव so also; (7) like, as (showing similarity); श्रीस्त एव मेस्तु G. M. (= तव इव); and (8) generally to emphasize a statement; भवितव्यमेव तेन U.4 it will (surely) take place. It is also said to imply the senses of (9) detraction; (10) diminution; (11) command; (12) restraint; or (13) used merely as an expletive. (This particle is used in the Vedas in the senses of so, just so, like, indeed, truly, really) (14) Again; एवशब्दश्च पुनरित्यस्मिन्नर्थे भविष्यति । यथा क्षीरेण भुक्त्वा देवदत्तः क्षीरेणैव भुञ्जीतेति । भुञ्जीतैवेति पुनरिति गम्यते । ŚB. on MS.10.8.36.

22. कर्हिचित् ३६ ***ind.*** **At any time, usually with न;**

23. कल्प-विकल्पेषु ३६ - कल्पाः विकल्पाः च इति कल्पविकल्पाः (इतरेतर-द्वन्द्वः) | अत्र सप्तमी बहुवचनम् |

23.1. कल्पाः - कल्प पुं. प्रथमा बहु. | कल्प ***a.*** [क्लृप्-घञ्]

23.1.1. Practicable, feasible, possible,

23.1.2. Proper, fit, right.

23.1.3. Strong, vigorous; चरन्तं ब्राह्मणं कञ्चित्कल्पचित्तमनामयम् **Mb.12.179.3. -4 Able, competent (with a gen., loc.; inf. or at the end of comp.);** धर्मस्य, यशसः, कल्पः **Bhāg. able to do his duty &c.;** स्वक्रियायामकल्पः ***ibid.*** **not**

competent to do one's duty; अकल्प एषामधिरोढुमञ्जसा पद्म्द्म् *ibid.*, so स्वभरणाकल्प &c.

23.1.3.1. कल्पः

23.1.3.1.1. **A sacred precept or rule, law, ordinance.**

23.1.3.1.2. **A prescribed rule, a prescribed alternative, optional rule; प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते Ms.11.30 'able to follow the prescribed rule to be observed in preference to all others'; प्रथमः कल्पः M.1; cf. also Pratimā 4, and Abhiṣekanāṭakam 6 and Ś.4. a very good (or best) alternative; एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः Ms.3.147.**

23.1.3.1.3. **(Hence) A proposal, suggestion, resolve, determination; एष मे प्रथमः कल्पः Rām.2.52.63; उदारः कल्पः Ś.7.**

23.1.3.1.4. **Manner of acting, procedure, form, way, method (in religious rites); श्रूयते हि पुराकल्पे Mb.6.43.23; क्षात्रेण कल्पेनोपनीय U.2; कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् R.1.94; Ms.7.185.**

23.1.3.1.5. **End of the world, universal destruction.**

23.1.3.1.6. **A day of Brahmā or 1,000 Yugas, being a period of 432 million years of mortals and measuring the duration of the world; cf. Bhāg.3.11; श्रीश्वेतवाराहकल्पे [the one in which we now live]; कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् Śānti.4.2. Hence कल्पिक means 'born in the primeval age' Bu. Ch.2.48.**

23.1.3.1.7. **Medical treatment of the sick.**

23.1.3.1.8. **One of the six Vedāṅgas, *i. e.* that which lays down the ritual and prescribes rules for ceremonial and sacrificial acts; शिक्षा कल्पो व्याकरणम् Muṇḍ 1.1.5 see under वेदाङ्ग.**

23.1.3.1.9. **A termination added to nouns and adjectives in the sense of 'a little less than', 'almost like', 'nearly equal to', P.V.3.67 [denoting similarity with a degree of inferiority]; कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् R.5.36; उपपन्नमेतदस्मिन्नृषिकल्पे राजनि Ś.2; प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी R.3.2; so मृतकल्पः, प्रतिपन्नकल्पः &c.**

23.1.3.1.10. **The doctrine of poisons and antidotes.**

23.1.3.1.11. **One of the trees of paradise; cf.** कल्पद्रुम**.**

23.1.3.1.12. **Vigour, strength;** लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः **Rām.2.1.22.**

23.2. विकल्पाः - विकल्पः (विरुद्धः कल्पः) पुं. प्रथमा बहु.

23.2.1. **Doubt, uncertainty, indecision, hesitation;** तत् सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः **R.17.49.**

23.2.2. **Suspicion; Mu.1.**

23.2.3. **Contrivance, art;** मायाविकल्परचितैः **R.13.75.**

23.2.4. **Option, alternative (in gram.);** तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषययो- र्विकल्पो भवति न नानार्थयोः **ŚB. on MS.10.6.33.**

23.2.5. **Sort, variety;** दण्डविकल्पः **Ms.9.228;** भूषणानां विकल्पम् **Me.76.**

23.2.6. **An error, a mistake, ignorance.**

23.2.7. **Distinction;** एवं सुरासुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोऽपि फलेऽविकल्पाः **Bhāg.8.9.28.**

23.2.8. **A division of Kalpa;** यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनुमीयते **Bhāg.2.8.12.**

23.2.9. **A god;** वैकारिको विकल्पानाम् **Bhāg.10.85.11.**

23.2.10. **Origin (**उत्पत्ति**);** आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः **Bhāg.11.25.27.**

23.2.11. **Admission, statement.**

23.2.12. **Fancy, imagination.**

23.2.13. **Mental occupation.**

24. गदितम् ३० - गद्-धातोः क्त-वि. गदित | अत्र नपुं. द्वितीयैकवचनम्

24.1. गद् - **I. 1 P. (**गदति, गदित**) 1 To speak articulately, speak, say, relate;** जगादाग्रे गदाग्रजम् **Śi.2.69;** बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम् **11.39;** शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी **R.6.45. -2 To enumerate. -II. 10 U. (**गदयति-ते **&c.) To thunder.**

25. गृहाण ३० - ग्रह्-धातोः लोटि म.पु. एक.

25.1. ग्रह् - **9 U. (In Vedic literature** ग्रभ्; गृह्णाति, जग्राह, अग्र- हीत्, ग्रहीतुम्, गृहीत ***caus.*** ग्राहयति; ***desid.*** जिवृक्षति)

25.1.1. **To seize, take, take or catch hold of, lay hold of, catch, grasp;** तयोर्जग्रहतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी **R.1.57;** आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते **Mk.1.50;** तं कण्ठे जग्राह **K.363.** पाणिं गृहीत्वा, चरणं गृहीत्वा **&c.**

25.1.2. **To receive, take, accept, exact;** प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् **R.1.18; Ms.7.124;9.162.**

25.1.3. **To apprehend, capture, take prisoner.** बन्दिग्राहं गृहीत्वा **V.1;** यांस्तत्र चोरान् गृह्णीयात् **Ms.8.34.**

25.1.4. **To arrest, stop, catch;** अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते **Bg.6.35.**

25.1.5. **To captivate, attract;** महाराजगृहीत- हृदयया मया **V.4;** हृदये गृह्यते नारी **Mk.1.50;** माधुर्यमीष्टे हरिणान् ग्रहीतुम् **R.18.13.**

25.1.6. **To win over, persuade, induce to one's side;** लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् **Chāṇ.33; Pt.1.69,184.**

25.1.7. **(Hence) To please, gratify, satisfy, propitiate;** ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहुर्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः **Śi.1.17,33.**

25.1.8. **To affect; seize or possess (as a demon, spirit &c.); as in** पिशाचगृहीत, वेतालगृहीत**.**

25.1.9. **To assume, take;** द्युतिमग्रहीद् ग्रहगणः **Śi.9.23; Bk.19.29.**

25.1.10. **To learn, know, recognize, understand;** युवतीजनैर्जग्रहे मुनि- प्रभावः **Ki.10.8; Pt.1.43.**

25.1.11. **To regard, consider, believe, take for;** मयापि मृत्पिण्डबुद्धिना तथैव गृहीतम् **Ś.6;** परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः **Ś.2.19;** एवं जनो गृह्णाति **M.1; Mu.3.**

25.1.12. **To catch or perceive (as by an organ of sense);** ज्यानिनादमथ गृह्णती तयोः **R.11.15.**

25.1.13. **To master, grasp, comprehend;** न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्र्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् **R.18.46.**

25.1.14. **To guess, conjecture, infer;** नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः **Ms.8.26.**

25.1.15. **To utter, mention (as a name);** यदि मयान्यस्य नामापि न गृहितम् **K.305;** न तु नामापि गृह्णीयात् पत्यौ प्रेते परस्य तु **Ms.5.157.**

25.1.16. **To buy, purchase;** कियता मूल्येनैतत्पुस्तकं गृहीतम् **Pt.2; Y.2.169; Ms.8.201.**

25.1.17. **To deprive (one) of, take away from, rob or seize away;** यथा रणे प्राणान् बहूनामग्रहीद् द्विषाम् **Bk.9.9;15.63.**

25.1.18. **To wear, put on (as clothes &c.);** वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि **Bg.2.22.**

25.1.19. **To conceive.**

25.1.20. **To observe (as a fast).**

25.1.21. **To eclipse.**

25.1.22. **To undertake, undergo, begin.**

25.1.23. **To take up, draw (water.);** अपस्फुरं गृभायत सोममिन्द्राय पातवे **Rv.8.69.10.**

25.1.24. **To stop, intercept.**

25.1.25. **To withdraw, draw back;** यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते **Muṇḍa.1.7.**

25.1.26. **To include.**

25.1.27. **To receive hospitably (as a guest). [The senses of this root may be variously modified according to the noun with which it is joined].**

26. च ३० च ३२ च ३३ - ***ind.*** **A particle expressing 1 Copulation (and, also as well as, moreover) used to join words or assertions together; (in this sense it is used with each of the words or assertions which it joins together; or it is used after the last of the words or assertions so joined but it never stands first in a sentence);** मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च **Māl.1.31;** तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः **R.1.57; Ms.1.64;3.5;** कुलेन कान्त्या

वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः R.6.79; Ms.1.105;3.116. -2 Disjunction (but, still, yet); शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः Ś.1.14. -3 Certainly, determination, (indeed certainly, exactly, quite, having the force of एव); अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयोः G. M.; ते तु यावन्त एवाजौ तावांश्च ददृशे स तैः R.12.45. -4 Condition (if = चेत्); जीवितुं चेच्छसे (= इच्छसे चेद्) मूढ हेतुं मे गदतः शृणु Mb; लोभश्चास्ति (अस्ति चेद्) गुणेन किम् Bh.2.45 v. l. -5 It is often used expletively (पादपूरणार्थे); भीमः पार्थस्तथैव च G. M. (Lexicographers give, besides the above, the following senses of च which are included in the general idea of *copulation;* 1 अन्वाचय joining a subordinate fact with a principal one; भो भिक्षामट गां चानय; see अन्वाचय. -2 समाहार collective combination; as पाणी च पादौ च पाणिपादम् -3 इतरेतरयोग or mutual connection; as प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ. -4 समुच्चय aggregation; as पचति च पठति च). च is frequently repeated with two assertions (1) in the sense of 'on the one hand-on the other hand', 'though-yet', to denote antithesis; न सुलभा सफलेन्दुमुखी च सा किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् V.2.9;4.3; R.16.7; or (2) to express simultaneous or undelayed occurrence of two events (no sooner than, as soon as); ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपूरुषः R.10.6;3.40

27. जिज्ञास्यम् ३५ **- This seems to be** ण्यत्-कृदन्तम् **of a desiderative** इच्छार्थकः सन्नन्तधातुः जिज्ञास (ज्ञातुमिच्छति

जिज्ञासति). जिज्ञास्यम् **means what is worthy of a desire to know.**

28. ज्ञानम् ३० - [ज्ञा-भावे ल्युट्]

28.1. **Knowing, understanding, becoming acquainted with, proficiency;** सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानम् **Māl.1.7.**

28.2. **Knowledge, learning;** तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन शुध्यति **Mb.12.204.2;** बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति **Ms.5.109;** ज्ञाने मौनं क्षमा शत्रौ **R.1.22.**

28.3. **Consciousness, cognizance, knowledge;** ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि **Ms.8.288 knowingly or unknowingly, consciously or unconsciously.**

28.4. **Sacred knowledge; especially, knowledge derived from meditation on the higher truths of religion and philosophy which teaches man how to understand his own nature and how he may be reunited to the Supreme Spirit (opp.** कर्मन्**); cf.** ज्ञानयोग **and** कर्मयोग **in Bg.3.3.**

28.5. **The organ of intelligence, sense, intellect;** कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवाच्युत **Mb.12.54.18.**

28.6. **Conscience.**

28.7. **The Supreme spirit.**

28.8. **An epithet of Viṣṇu.**

28.9. **The Vedas taken collectively.**

28.10. **Means of knowing;** औत्पक्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्° । **MS.1.1.5.**

28.11. **An opinion, a view;** बलदेवस्य वाक्यं तु मम ज्ञाने न युज्यते **Mb.5.4.3.**

29. तत् ३३ तद् ***pron., a.*** **(Nom. sing.** सः ***m.,*** सा ***f.,*** तत् ***n.*)**

29.1. **That referring to something not present;** (तदिति परोक्षे विजानी- यात्)

29.2. **He, she, it; (oft. as corr. of** यद्**);** यस्य बुद्धिर्बलं तस्य **Pt.1.**

29.3. **That *i. e.* well-known;** सा रम्या नगरी महान्स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत् **Bh.3.37; Ku.5.71.**

29.4. **That (referring to something seen or experienced before,** अनुभूतार्थः; उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती **K. P.7; Bv.2.5.**

29.5. **The same, identical, that, very; usually with** एव; तानीन्द्रियाणि सकलानि तदेव नाम **Bh.2.40. Sometimes the forms of** तद् **are used with the first and second personal pronouns, as well as with demonstratives and relatives, for the sake of emphasis; (often translatable by 'therefore', 'then');** सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा **R.1.69; 'I that very person', 'I therefore'; (I who am so and so);** स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जाम् **2.40 'thou, therefore, shouldst return', &c. When repeated** तद् **has the sense of 'several', 'various';** तेषु तेषु स्थानेषु **K.369; Bg.7.20; Māl.1.36;** ते ते भावाः **1.17.** तेन **the instr. of** तद् **is often used with adverbial force in the sense of 'therefore', 'on that account', 'in that case', 'for that reason.'** तेन हि **if so, well then.**

29.6. ***-ind.***

29.6.1. There, thither.

29.6.2. Then, in that case, at that time.

29.6.3. For that reason, therefore, consequently; तदेहि विमर्दक्षमां भूमिमवतरावः **U.5; Me.7,109; R.3.46.**

29.6.4. Then (corr. of यदि**);** तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि **K.136; Bg.1.46.**

29.7. ***-n.***

29.7.1. The Supreme Spirit or Brahman; तद्भावभावी तद्बुद्धिः **Mb.12.323.29; Bg.17.23.**

29.7.2. This world.

30. तत्त्वजिज्ञासुना ३५ तत्त्वजिज्ञासु वि. अत्र पुं. तृतीयैक.

30.1. तत्त्वस्य जिज्ञासुः इति तत्त्वजिज्ञासुः **(**षष्ठी-तत्पुरुषः**)**

30.2. तत्त्वस्य - तत्त्व नपुं. षष्ठ्येक. **(Sometimes written as** तत्वम्**)**

30.2.1. True state or condition, fact; वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती **Ś.1. 23.**

30.2.2. Truth, reality; न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते **Bg.9.24.**

30.2.3. True or essential nature; संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् **Bg.18.1;3.28; Ms.1.3;3.96; 5.42.**

30.2.4. The real nature of the human soul or the material world as being identical with the Supreme Spirit pervading the universe.

30.2.5. A true or first principle.

30.2.6. An element, a primary substance; तत्त्वान्य-बुद्धाः प्रतनूनि येन, ध्यानं नृपस्तच्छिवमित्यवादीत् **Bk.1.18.**

30.2.7. The mind.

30.2.8. Sum and substance.

30.2.9. Slow time in music.

30.2.10. An element or elementary property

30.3. जिज्ञासुः **(**जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा अस्ति अस्य**)** वि. ***a.*** **[**ज्ञा सन् उ**] 1 Desirous of knowing, inquisitive, curious; Bg.6.44. -2 Desirous of getting absolution (**मुमुक्षु**).**

31. तत्त्वविज्ञानम् ३१ तत्त्वविज्ञान नपुं. प्रथमा/द्वितीया एक.

31.1. तत्त्वस्य विज्ञानम् इति तत्त्वविज्ञानम् **(**षष्ठी-तत्पुरुषः**)**

31.2. विज्ञानम् **1 Knowledge, wisdom, intelligence, understanding;** यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैर्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् । तन्नाम जीवितमिह **... Pt.1.24;5.3;** विज्ञानमयः कोशः **'the sheath of intelligence' (the first of the five sheaths of the soul). -2 Discrimination, discernment. -3 Skill, proficiency;** प्रयोगविज्ञानम् **Ś.1.2. -4 Worldly or profane knowledge, knowledge derived from worldly experience (opp.** ज्ञान **which is 'knowledge of Brahma or Supreme Spirit');** ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः **Bg.7.2;3.41;6.8; (the whole of the 7th Adhyāya of Bg. explains** ज्ञान **and** विज्ञान**). -5 Business, employment. -6 Music. -7 Knowledge of the fourteen lores. -8 The organ of knowledge;** पञ्चविज्ञानचेतने **(**शरीरे**) Mb.12.187. 12.**

-9 Knowledge beyond the cognisance of the senses (अतीन्द्रियविषय); विज्ञानं हि महद्भ्रष्टम् Rām.3.71.30.
-10 Information; लब्धविज्ञानम् Mb.12.44.5

32. तथा ३४ [तद् प्रकारे थाल् विभक्तित्वात्] ***ind.***

32.1. **So, thus, in that manner; तथा मां वञ्चयित्वा Ś5; सूतस्तथा करोति V.1.**

32.2. **And also, so also, as well as; अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा Pt.1.318; R.3.21.**

32.3. **True, just so, exactly so; यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा R.3.48; Ms.1.42.**

32.4. **(In forms of adjuration) As surely as (preceded by यथा); see यथा. (For some of the meanings of तथा as a correlative of यथा, see under यथा). तथापि (oft. corr. of यद्यपि) 'even then,' 'still', 'yet', 'never-the-less', प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितं तथापीदं न लक्षये Ś.5; वरं महत्या म्रियते पिपासया तथापि नान्यस्य करोत्युपासनां Chāt.2.6; वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत R.3.34,62. तथेति shows 'assent' or 'promise'; तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञामादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे Ku.3.22; R.1.92;3.67; Ku.6.3; तथेति निष्क्रान्तः (in dramas). तथैव; 'even so', 'just so'; 'exactly so'; तथैव च 'in like manner', तथा च 'and also', 'and likewise', 'in like manner', 'so it has been said; तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि Ms.9.19; तथाहि 'for so', 'as for instance', 'for this (it has been said)'; तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।**

तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥ **R.1.29; S.1.32.**

33. तथैव ३१ तथा+एव

34. तदङ्गम् ३० तत् अङ्गम् **or** तत् अङ्गम् यस्य सः **(**बहुव्रीहिः**)**

34.1. अङ्गम् **[**अम् गत्यादौ बा° -गन्**; according to Nir.** अङ्ग, अङ्गनात् अञ्चनात् वा**]**

34.1.1. The body.

34.1.2. A limb or member of the body; शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुः **Ku.1.33;** क्लेशस्याङ्गमदत्वा **Pt.5.32 without undergoing troubles;** इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मा गास्तदङ्गताम् । **Ki.11.34 do not be influenced or swayed by them (do not be subject to them)**

34.1.3. (*a.*) A division or department (of anything), a part or portion, as of a whole; as सप्ताङ्गम् राज्यम्, चतुरङ्गम् बलम्, चतुःषष्ट्ष्ट्यङ्गम् ज्योतिःशास्त्रम् **see the words;** गीताङ्गानाम् **Pt.5.56;** यज्ञश्चेत्प्रतिरुद्धःस्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः **Ms.11.11. (Hence) (*b.*) A supplementary or auxiliary portion, supplement;** षडङ्ग **or** साङ्ग वेदः **A peculiar use of the word** अङ्ग **in masculine gender may here be noted** वेदांश्चैव तु वेदाङ्गान् वेदान्तानि तथा स्मृतीः । अधीत्य ब्राह्मणः पूर्वं शक्तितोऽन्यांश्च संपठेत् **Bṛhadyogiyājñavalkya Smṛiti 12.34. (*c.*) A constituent part, essential requisite or component;** सर्वैर्बलाङ्गैः **R.7.59;** तदङ्गमग्र्यं

मघवन् महाक्रतो R.3.46. (*d.*) An attributive or secondary part; secondary, auxiliary or dependent member (serving to help the principal one) (opp. प्रधान or अङ्गिन्); अङ्गी रौद्र- रसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः S. D.517; अत्र स्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षाङ्गम् Malli. on Ki 8.26. (*e.*) An auxiliary means or expedient (प्रधानोपयोगी उपायः or उपकरणम्); सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् । मन्त्रो योध इवाधीर सर्वाङ्गैः संवृतैरपि ॥ Śi.2.28-29; See अङ्गाङ्गि, पञ्चाङ्ग also (*the angas* of the several sciences or departments of knowledge will be given under those words).

34.1.4. (Gram.) A name for the base of a word; यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये अङ्गम् P.I.4.13; यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञं स्यात् Sk. The अङ्ग terminations are those of the nominative, and accusative singular and dual.

34.1.5. (Drama) (*a.*) One of the subdivisions of the five joints or sandhis in dramas; the मुख has 12, प्रतिमुख 13, गर्भ 12, विमर्ष 13 and उपसंहार 14, the total number of the *angas* being thus 64; for details see the words. (*b.*) The whole body of subordinate characters.

34.1.6. (astr.) A name for the position of stars (लग्न), See अङ्गाधीश.

34.1.7. **A symbolical expression for the number six (derived from the six Vedāngas).**

34.1.8. **The mind;** हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः **Śi.1.1, See** अङ्गज **also.**

34.1.9. **N. of the chief sacred texts of the jainas.**

34.1.10. अङ्गः **(pl.) N. of a country and the people inhabiting it, the country about the modern Bhāgalpur in Bengal. [It lay on the south of Kauśikī Kachchha and on the right bank of the Ganges. Its capital was Champā, sometimes called Aṅgapurī Lomapādapurī, Karṇapurī or Mālinī. According to Daṇḍin (**अङ्गेषु गङ्गातटे बहिश्चम्पायाः**) and Hiouen Thsang it stood on the Ganges about 24 miles west of a rocky island. General Cunningham has shown that this description applies to the hill opposite Pātharghāṭā, that it is 24 miles east of Bhāgalpur, and that there are villages called Champanagar and Champapura adjoining the last. According to Sanskrit poets the country of the Aṅgas lay to the east of Girivraja, the capital of Magadha and to the north-east or south-east of Mithilā. The country was in ancient times ruled by Karṇa] cf.** अङ्गं गात्रान्तिकोपाय प्रतीकेष्वप्रधानके । देशभेदे तु पुंसि स्यात्...॥ **Nm. *-a.* 1 Contiguous. -2 Having members or divisions.**

35. तमस् / तमः ३३ *n.* [तम्-असुन्]

35.1. Darkness; किं वाऽभविष्यदरुण- स्तमसां विभेत्ता तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् **Ś.7.4.; V.1.7; Me.39.**

35.2. The gloom or darkness of hell; धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् **Ms.4.242.**

35.3. Mental darkness, ignorance, illusion, error, मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम च मुक्त- मिदं तमसा मनः **Ś.6.8.**

35.4. (In Sāṅ. phil.) Darkness or ignorance, as one of the three qualities or constitutents of every thing in nature (the other two being सत्त्व **and** रजस्**);** अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः **Ku.6.60; Ms. 12.24.**

35.5. Grief, sorrow; Bhāg.5.14.33.

35.6. Sin; Bhāg.10.15.5.

35.7. Stupefaction, swoon; तथा भिन्नतनु- त्राणः प्राविशद्विपुलं तमः **Rām.7.8.14.**

35.8. Anger; Bhāg.10.59.42.

35.9. ***-m., -n.*** **An epithet of Rāhu;** तमश्चन्द्रमसीवेदमुपरज्यावभासते **Bhāg.4.29.70.**

36. ते ३१ **There are seven grammatical connotations of** ते.

36.1. युष्मद्-सर्वनाम्नः चतुर्थी/षष्ठी एकवचनस्य पर्यायि

36.2. तद्-सर्वनाम्नः

36.2.1. पुं. प्रथमा बहु.

36.2.2. नपुं. प्रथमा/द्वितीया द्विवचनम्

36.2.3. स्त्री. प्रथमा/द्वितीया द्विवचनम्

37. तेषु ३४ तेषु ३४ - तद्-सर्वनाम्नः पुं./नपुं. सप्तमी बहुवचनम् |

38. **न ३२ न ३३ न ३४ न ३६ -** ***-ind.***

38.1. **A particle of negation equivalent to 'not', 'no', 'nor', 'neither', and used in wishing, requesting, or commanding, but not in prohibition before the imperative mood.**

38.2. **Used with the potential mood न may sometimes have the force of 'lest', 'for fear lest', 'that not'; क्षत्रियैर्धार्यते शस्त्रं नार्तशब्दो भवेदिति Rām.**

38.3. **In argumentative writings न often comes after इति चेत् and means 'not so.'**

38.4. **When a negative has to be repeated in successive clauses of the same sentence or in different sentences, न may be simply repeated or may be used with particles like उत, च, अपि, चापि, वा &c.; नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणत्थो न यानगः ॥ Ms.4.120; प्रविशन्तं न मां कश्चिदपश्यन्नाप्यवारयत् Mb.; Ms.2.195;3.8,9;4.15; न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे Ś.16.17. Sometimes न may not be expressed in the second and other clauses, but represented only by च, वा, अपि वा; संपदि यस्य न हर्षो विपदि विषादो रणे च धीरत्वम् Pt.2.175.**

38.5. **न is frequently joined with a second न or any other negative particle to intensify or emphasize an assertion; प्रत्युवाच तमृषिर्न तत्त्वतस्त्वां न वेद्मि पुरुषं पुरातनम् R.11.85; न च न परिचितो न चाप्यगम्यः M.1.11; न पुनरलंकार- श्रियं न पुष्यति Ś1.19/20;**

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति **Ms.8.335; Me.65,108;** नासो न काम्यो न च वेद सम्यग् द्रष्टुं न सा **R.6.30; Śi.1.55; Ve.2.10.**

38.6. In a few cases न **is retained at the beginning of a negative Tatpuruṣa compound; as** नाक, नासत्य, नकुल; **see P.VI.3.75.**

38.7. न **is often joined with other particles;** नच, नवा, नैव, नतु, न चेद्, न खलु **&c.**

38.8. It is also used, especially in early Vedic literature, in the sense of 'like', 'as', 'as it were'; यद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् **Bṛi. Up.2.5.16;** गावो न गव्यूतीरनु; **Śi.20.4. (v. l.)**

39. परम् ३२ **1 The highest point or pitch, culminating point. -2 The Supreme Sprit;** तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम् **Bg.5.16. -3 Final beatitude;** असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः **Bg.3.19. -4 The secondary meaning of a word. -5 (In logic) One of the two kinds of** सामान्य **or generality of notion; more extensive kind, (comprehending more objects);** ***e. g.*** पृथ्वी **is** पर **with respect to a** घट**). -6 The other or future world;** परासक्ते च वस्तस्मिन् कथमासीन्मनस्तदा **Mb.6.14.55.** ***Note--*** **The acc., instr. and loc. singulars of** पर **are used adverbially;** ***e. g. (a)*** परम् **1 beyond, over, out of (with abl.);** वर्त्मनः परम् **R.1.17. -2 after (with abl.);** अस्मात् परम् **Ś.6.24; R.1.66;3.39; Me.102;** भाग्यायत्त- मतः परम् **Ś.4.17;** ततः परम् **&c. -3 thereupon, thereafter. -4 but, however. -5 otherwise. -6 in a high degree, excessively, very much,**

completely, quite; परं दुःखितोऽस्मि &c. -7 most willingly. -8 only. -9 at the utmost. (*b*) परेण 1 farther, beyond, more than; किं वा मृत्योः परेण विधास्यति Māl.2.2. -2 afterwards; मयि तु कृतनिधाने किं विदध्याः परेण Mv.2.49. -3 after (with abl.) स्तन्यत्यागात् परेण U.2.7. (*c*) परे 1 afterwards, thereupon; अथ तेन दशाहतः परे R.8.73. -2 in future

40. परमगुह्यम् ३० परमं गुह्यम् इति परमगुह्यम् (कर्मधारयः)

 40.1. परमम् - परम वि. अत्र नपुं. प्रथमा एक. *a.* [परं परत्वं माति-क Tv.] 1 Most distant, last. -2 Highest, best, most excellent, greatest; प्राप्नोति परमां गतिम् Ms.4.14

 40.2. गुह्यम् - गुह् इति धातुः | तस्य ण्यत्-विशेषणम् गुह्य | अत्र नपुं. प्रथमैक.

  40.2.1. गुह् 1 U. (गूहति-ते, जुगूह, जुगुहे, अगूहीत्, अगूहिष्ठ, अगूढ, अघुक्षत्-त, गूहिष्यति-ते, घोक्ष्यति-ते, गूहितुम्, गोढुम्, गूढ) To cover, hide, conceal, keep secret; गुह्यं च गूहति गुणान् प्रकटीकरोति Bh.2.72; गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि Ms.7.105; R.14.49; Bk.16.41. -2 To cover with clothes.

41. परमेण ३६ परम वि. अत्र पुं./नपुं. तृतीयैक. See 40.1

42. पश्चात् ३२ *ind.* (Used by itself or with gen. or abl.)

 42.1. From behind; from the back; पश्चाद् बद्धपुरुषमादाय Ś.6; पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः Ś.4.1/2 (v. l.)

 42.2. Behind, backwards, towards the back (opp. पुरः); गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः Ś.1.33;3.7.

42.3. **After (in time or space), then, afterwards, subsequently; लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् Bh.2.60; तस्य पश्चात् 'after him'; R.4.30;12.7;16.29; Me.38,46.**

42.4. **At last, lastly, finally.**

42.5. **From the west.**

42.6. **Towards the west, westward.**

43. प्रतीयेत ३३ प्रतीयेत ३३ - प्रति+इ (प्रती) इति धातुः | तस्य विधिलिङ्-लकारे प्र. पु. एक.

43.1. प्रती **2 P.**

43.1.1. **To go back to, return;** प्रतीयाय गुरोः सकाशम् **R.5.35; Bk.3.19.**

43.1.2. **To go to, approach, turn to.**

43.1.3. **To fall to the lot of.**

43.1.4. **To reach, attain.**

43.1.5. **To believe, trust, be certain or sure of, rely on;** कः प्रत्येति सैवेयमिति **U.4;1.44;** ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवम् **Mv.2.14.**

43.1.6. **To learn, understand, know,** प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः **Ki.1.20; Śi.1.69.**

43.1.7. **To be well-known or celebrated;** सोऽयं वटः श्याम इति प्रतीतः **R.13.53.**

43.1.8. **To be pleased or satisfied;** प्रतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम् (ददर्श) **R.3.12;16.23.**

43.1.9. **To face (an opponent);** सहसैन्यानहं तांश्च प्रतीयां रणमूर्धनि **Mb.5.172.13.**

44. प्रविष्टानि ३४ प्रविष्ट वि. अत्र नपुं. प्रथमा/द्वितीया बहु.

44.1. प्रविष्ट - (प्र+विश्)-धातोः क्त-वि.

44.1.1. **Gone or entered into;** पञ्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् **Ś.1.7.**

44.1.2. **Engaged in, occupied with.**

44.1.3. **Begun (as an age).**

44.1.4. **Sunk (as an eye); Suśr.**

44.1.5. **Agreeing with.**

44.1.6. **Invested (as money).**

45. भवान् ३६ - भवत् सर्व. अत्र पुं. प्रथमैक.

45.1. भवत् ***a.*** **(**-न्ती ***f.*****) 1 Being, becoming, happening. -2 Present;** समतीतं च भवच्च भावि च **R.8.78.**

45.2. ***-pron. a.*** **(**-ती ***f.*****) A respectful or honorific pronoun, translated by 'your honour', 'your lordship, worship or highness'; (oft. used in the sense of the second personal pronoun, but with the third person of the verb);** अथवा कथं भवान् मन्यते **M.1;** भवन्त एव जानन्ति रघूणां च कुलस्थितिम् **U.5.23; R.2.40;3.48;5.16. It is often joined to** अत्र **or** तत्र **(see the words), and sometimes to** स **also;** यन्मां विधेयविषये सभवान्नियुङ्क्ते **Māl.1.9.**

46. भागवतम् - भगवतः **(**भगवद्विषये**)** इदम् इति भागवतम् | भगवत्-शब्दतः तद्धितम् |

46.1. भागवतम् - भागवत ***a.*** **(**-ती ***f.*****)** **[**भगवतः भगवत्या वा इदं सोऽस्य देवता वा अण्**]**

46.1.1. **Relating to or worshipping Viṣṇu.**

46.1.2. **Pertaining to a god;** कौमारादाचरेत् प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह

46.1.3. **Holy, divine, sacred.**

46.1.4. भागवतः **A follower or devotee of Viṣṇu or Kṛiṣṇa.**

46.1.5. भागवतम् **N. of one of the 18 Purāṇas.**

46.2. भगवतः - भगवत् (भग+वत् भग-शब्दतः तद्धितम् भगेन युतः/युतम्/युती) वि. | भगवतः - भगवत् पुं./नपुं. पञ्चमी/षष्ठी एक. अथवा पुं. द्वितीया बहु. | अत्र पुं. षष्ठी एक.

46.3. भग - **(also** भगम्**) [**भज्-घञ्**]**

46.3.1. **One of the twelve forms of the sun; the sun.**

46.3.2. **The moon.**

46.3.3. **A form of Śiva.**

46.3.4. **Good fortune, luck, happy lot, happiness;** आस्ते भग आसीनस्य **Ait. Br.;** भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः **Y.1.282.**

46.3.5. **Affluence, prosperity; '**ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥**';** शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् **Bhāg.3.31.33.**

46.3.6. **Dignity, distinction.**

46.3.7. **Fame, glory.**

46.3.8. **Loveliness, beauty.**

46.3.9. **Excellence, distinction.**

46.3.10. **Love, affection.**

46.3.11. **Amorous dalliance or sport, pleasure.**

46.3.12. **The pudendum muliebre; Y.3.88;** गुरुतल्पे भगः कार्यः **Ms.9.237.**

46.3.13. **Virtue, morality, religious merit. (धर्म).**

46.3.14. **Effort, exertion.**

46.3.15. **Absence of desire, indifference to worldly objects.**

46.3.16. **Final beatitude.**

46.3.17. **Strength.**

46.3.18. **Omnipotence; (said to be *n.* also in the last 15 senses).**

46.3.19. **N. of an Āditya presiding over love and marriage; Mb.1.227.36.**

46.3.20. **Knowledge.**

46.3.21. **Desire, wish.**

46.3.22. **The superhuman power of becoming as small as an atom, one of the eight *Siddhis* or powers of Śiva; see अणिमन्.**

46.3.23. भगा **1 (in comp.). Dignity, majesty;** भूः कालभर्जितभगापि यदङ्घ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्ति-रभिवर्षति नोऽखिलार्थान् **Bhāg.10.82.30. -2 The female organ.**

46.3.24. भगम् **1 The asterism called** उत्तराफल्गुनी; भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते **Mb.6.3.14. -2 The perinæum of males.**

47. भूतानि ३४ - भू-धातोः क्त-वि. भूत | अत्र नपुं. प्रथमा/द्वितीया बहु.

48. भूतेषु ३४ - भू-धातोः क्त-वि. भूत | अत्र नपुं. सप्तमी बहु.

49. मदनुग्रहात् ३१ मम अनुग्रहात् इति मदनुग्रहात् (षष्ठी-तत्पुरुषः)

50. मतम् ३६ मन्-धातोः क्त-वि. मत | अत्र नपुं. प्रथमैक.

50.1. **मन् I. 1 P. (मनति) 1 To be proud. -2 To worship. -II. 10 Ā. (मानयते) 1 To be proud. -2 To stop, to obstruct; L. D. B. -III. 4, 8 Ā. (मन्यते, मनुते, मेने, अमंस्त, मंस्यते, मन्तुम्, मत) 1 To think, believe, suppose, imagine, fancy, conceive; अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे Subhāṣ; वत्स मन्ये कुमारेणानेन जृम्भकास्त्रमामन्त्रितम् U.5; कथं भवान् मन्यते 'what is your opinion' ? -2 To consider, regard, deem, look upon, take (one) for, take to be; समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते Bh.3.84; अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् R.3.27; 1.32;6.84; नित्यं वा मन्यसे मृतम् Bg.2.26,35; Bk.9.117; स्तनविनिहितमपि हारमुदारम् । सा मनुते कृशतनुरिव भारम् Gīt.4. -3 To honour, respect, value, esteem, think highly of, prize; यस्यानुषङ्गिण इमे भुवनाधिपत्यभोगादयः कृपणलोकमता भवन्ति Bh.3.76. -4 To know, understand, perceive, observe, have regard to; मत्वा देवं धनपतिसखं यत्र साक्षाद्वसन्तम् Me.75. -5 To agree or consent to, act up to; तन्मन्यस्व मम वचनम् Mk.8. -6 To think or reflect upon. -7 To intend, wish or hope for; स्त्रियः कस्माद्वधं वीर मन्यसे राक्षसेश्वर Rām.6.92.60. -8 To set the heart or mind on. -9 To mention, declare. -10 To think out, device, invent. -11 To be considered or regarded as, seem, appear like. -12 To accept, agree; कालपाशमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि Mb.17.1.3. (The senses of मन् are variously**

modified according to the word with which it is used; *e. g.* बहु मन् to think highly or much of, value greatly, prize, esteem; बहु मनुते ननु ते तनुसंगतपवनचलितमपि रेणुम् Gīt.5; see under बहु also; लघु मन् to think lightly of, despise, slight; प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् Ś.7.1; अन्यथा मन् to think otherwise; doubt; साधु मन् to think well of, approve, consider satisfactory; आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् Ś.1.2; असाधु मन् to disapprove; तृणाय मन् or तृणवत् मन् to value at a straw, value lightly, make light of; हरिमप्यमंसत तृणाय Śi;15.61; न मन् to disregard, not to mind.) *-Caus.* (मानयति-ते) To honour, esteem, respect, pay respect to, value; मान्यान् मानय Bh.2.77; (Ātm.) to esteem one-self highly, prize highly. *-Desid.* (मीमांसते) 1 To reflect upon, examine, investigate, inquire into. -2 To doubt, call in question (with loc).

51. मया ३० - अस्मद्-सर्वनाम्नः तृतीयैक.

52. महान्ति ३४ - महत् वि. | तस्य नपुं. प्रथमा/द्वितीया बहु.

52.1. महत् - ***a.*** **[मह्-अति] (compar.** महीयस्**; superl.** महिष्ठ**; nom.** महान्, महान्तौ, महान्तः**; acc. pl.** महतः**)**

52.1.1. **Great, big, large, huge, vast;** महान् सिंहः, व्याघ्रः **&c.**

52.1.2. **Ample, copious, abundant, many, numerous;** महाजनः, महान् द्रव्यराशिः.

52.1.3. **Long, extended, extensive; महान्तौ बाहू यस्य स महाबाहुः; so महती कथा, महानध्वा.**

52.1.4. **Strong, powerful, mighty; as महान् वीरः.**

52.1.5. **Violent, intense, excessive; महती शिरोवेदना, महती पिपासा.**

52.1.6. **Gross, thick, dense; महानन्धकारः.**

52.1.7. **Important, weighty, momentous; महत्कार्यमुपस्थितम्, महती वार्ता.**

52.1.8. **High, lofty, eminent, distinguished, noble; महत्कुलम्, महाञ् जनः.**

52.1.9. **Loud; महान् घोषः-ध्वनिः.**

52.1.10. **Early or late; महति प्रत्यूषे 'early in the morning'; महत्यपराह्णे 'late in the afternoon'.**

52.1.11. **High; महार्घ्र.**

52.1.12. महान् ***-m.*** **1 A camel. -2 An epithet of Śiva. -3 (In Sāṅ. phil.) The great principle, the intellect (distinguished from मनस्), the second of the twenty-five elements or *tattvas* recognized by the Sāṅkhyas; Ms.1.15;12.14;** महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त **Sāṅ. K.3,8,22 &c. -4 The superior of a monastery.**

52.1.13. महत् ***-n.*** **1 Greatness, infiniteness, numerousness. -2 Kingdom, dominion;** 'महद्राज्यविशालयोः' **Viśva;** इन्द्रियाणि महत्प्रेप्सुः **Mb.5.129.26. -3 Sacred knoweldge. -4 The Supreme Being (**परमात्मा**);** बुद्धेः परतरं ज्ञानं ज्ञानात् परतरं महत् **Mb.12.204.10.**

52.1.14. महत् *-ind.* **Greatly, excessively, very much, exceedingly;** त्रैलोक्योद्वेगदं महत् **Rām.6.111.48.**

52.1.15. **(*Note :* महत् as the first member of a Tatpuruṣa compound and a few other cases, remains unchanged, while in Karmadhāraya and Bahuvrīhi comp. it is changed to महा q. v.)**

53. मायाम् ३३ माया स्त्री. द्वितीया एक.

53.1. माया - [मा-यः बा° नेत्वम्] मयस्य इयं वा ?

53.1.1. **Deceit, fraud, trick, trickery; a device, an artifice;** रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परंतप **Mb.7.46.24;** यो मायां कुरुते मूढः प्राणत्यागे धनादिके **Pt.1. 359.**

53.1.2. **Jugglery, witchcraft, enchantment, an illusion of magic;** स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु **Ś.6.10;** मायायोगविदां चैव न स्वयं कोपकारणात् **Kau. A.1.19.**

53.1.3. **(Hence) An unreal or illusory image, a phantom, illusion, unreal apparition;** मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि **R.2.62;** विकृतिः किं नु भवेदियं नु माया **Ki.13.4; R.12.74; oft. as the first member of comp. in the sense of 'false', 'phantom', 'illusory';** ***e. g.*** मायावचनम् **false words;** मायामृग **&c.**

53.1.4. **A political trick or artifice, diplomatic feat.**

53.1.5. **(In Vedānta phil.) Unreality, the illusion by virtue of which one considers the unreal universe as really existent and as distinct from**

the Supreme Spirit; मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् Śvet. Up.

53.1.6. (In Sāṅ. phil.) The Pradhāna or Prakṛiti.

53.1.7. Wickedness.

53.1.8. Pity, compassion.

53.1.9. N. of the mother of Buddha.

53.1.10. Ved. Extraordinary power, wisdom (प्रज्ञा).

53.1.11. (With Śaivas) One of the four snares (पाश) which entangle the soul.

53.1.12. N. of the city Gayā.

53.1.13. N. of Lakṣmī.

53.1.14. N. of Durgā; देवीं मायां तु श्रीकामः Bhāg.2.3.3.

53.1.15. Skill, art; दधारैको रणे राजन् वृषसेनोऽस्त्रमायया Mb.7.16.1.

54. मे ३० - अस्मद्-सर्वनाम्नः चतुर्थी/षष्ठी एक.

55. यः ३२ - यत्-सर्वनाम्नः पुं. प्रथमैक.

56. यत् (३०, ३२, ३३, ३५ - सर्वनाम नपुं. प्रथमा/द्वितीया एक.

57. यद्रूपगुणकर्मकः ३१ यद्रूपगुणकर्मक वि. | अत्र पुं. प्रथमैक.

58. यथा (३३++, ३४) - [यद् प्रकारे थाल्] **1 Used by itself** यथा **has the following senses :-- (*a*) as, in the manner mentioned;** यथाज्ञापयति महाराजः **'as Your Majesty orders;' (*b*) namely, as follows;** तद् यथानुश्रूयते **Pt.1; U.2.4; (*c*) as, like (showing comparison, and used to express the point of similarity);** आसीदियं दशरथस्य गृहे यथा श्रीः **U.4.6; Ku.4.34;** प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा (न मुञ्चति) **K. P.10; (*d*) as, as for example, for instance;** यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निर्यथा महानसे **T. S.** कुर्युः कृत्यमकृत्यं वा उष्ट्रे

काकादयो यथा Pt.1.288; (*e*) that (used to introduce direct assertions with or without इति at the end); अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति Ś.1; विदितं खलु ते यथा स्मरः क्षणमप्युत्सहते न मां विना Ku.4.36; (*f*) so that, in order that; दर्शय तं चौरसिंहं यथा व्यापादयामि Pt.1. -2 Used correlatively with तथा, यथा has the following senses :-- (*a*) as, so (in which case एवम् and तद्वत् often take the place of तथा); यथा वृक्षस्तथा फलम् or यथा बीजं तथाङ्कुरः; Bg.11.29; in this case एव is frequently added to either यथा or तथा or to both to make the equality of relation more marked or striking; वधूचतुष्केऽपि यथैव शान्ता प्रिया तनूजास्य तथैव सीता U.4.16; न तथा बाधते स्कन्धो (or शीतम्) यथा बाधति बाधते; (as much-as, as-as); Ku.6.70; U.2.4; V.4.33. In this sense तथा is often omitted, in which case यथा has sense (*c*) in 1 above. (*b*) so-that, तथा standing for 'so', and यथा for 'that'; यथा बन्धुजनशोच्या न भवति तथा निर्वाहय Ś.3; तथा प्रयतेथा यथा पहस्यसे जनैः K.109; तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि R.1.72;3.66;14.66;15.68. (*c*) since-therefore, as (because) -so; यथा इतोमुखागतैरपि कलकलः श्रुतस्तथा तर्कयामि &c. Māl.8; sometimes तथा is omitted; मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां ... सेविष्यन्ते भवन्तं बलाकाः Me.9. (*d*) if-then, as surely as-so surely (a strong form of assertion or adjuration); वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे । तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि R.15.81; यथा यथा- तथा तथा the more-the more, the less-the less; यथा यथा भाषसि धर्मसंमितं तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा

Mb.; Śi.17.43; यथा यथा यौवनमतिचक्राम तथा तथावर्धतास्य संतापः K.59; Ms.8.286;12.73; यथा तथा in any manner, in whatever way; यथा तथा यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता Ms.4.17; यथैव just as; यथा तथा as much as; यथा तथा भवतु whatever may be the case; यथा कथंचित् anyhow, somehow or other. *N. B.* As the first member of Avyayībhāva comp. यथा is usually translated by 'according to, according as, in accordance with, in conformity to, in proportion to, not exceeding'; see compounds below.

59. यथा-भावः (३१) -
60. यावान् (३१) - यावत् सार्वनामिकं वि. | अत्र पुं. प्रथमैक.
61. विज्ञान-समन्वितम् (३०) - विज्ञानेन समन्वितम्
   61.1. विज्ञानेन - विज्ञान नपुं. तृतीयैक.
   61.2. समन्वितम्
62. विद्यात् ३३ विद्-धातोः विधिलिङ्-लकारे प्र.पु. एक.
   62.1. विद् 2 P. (वेत्ति or वेद, विवेद-विदांचकार, अवेदीत्, वेत्स्यति, वेत्तुम्, विदित; ***desid.*** विविदिषति)
      62.1.1. **To know, understand, learn, find out, ascertain, discover; न चैतद्विमः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः Bg.2.5; तं मोहान्धः कथमय- ममुं वेत्तु देवं पुराणम् Ve.1.23;3.39; Ś.5.27; R.3.43; Bg.4.34;18.1.**
      62.1.2. **To feel, experience; परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति पुरुषः Mu.3.4.**
      62.1.3. **To look upon, regard, consider, know or take to be; य एनं वेत्ति हन्तारम् Bg.2. 19; विद्धि**

व्याधिव्यालग्रस्तं लोकं शोकहतं च समस्तम् **Moha M.5; Bg.2.17; Ms.1.33; Ku.6.30.**

63. विमुह्यति ३६ विमुह्-धातोः लटि प्र.पु. एक.

63.1. विमुह् **4 P. 1 To be confused, bewildered, or perplexed, be embarrassed;** एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति **Bg.2.72;3.6,27. -2 To be foolish or infatuated. -*Caus.* 1 To infatuate, bewilder. -2 To allure, tempt, seduce.**

64. श्रीभगवान् ३० श्रीभगवत् वि. अत्र पुं. प्रथमैक.

64.1. श्रीयुतः च असौ भगवान् च इति श्रीभगवान् (मध्यमपदलोपी समाहारश्च)

64.2. श्रीयुतः - श्रिया युतः इति श्रीयुतः (तृतीया-तत्पुरुषः)

64.2.1. श्रिया - श्री, स्त्री. तृतीयैक.

64.2.2. श्रीः, स्त्री, (श्रयतीति । श्रि + "क्विप्वचिप्रच्छीति ।" उणा० २ । ५७ । इति क्विप् दीर्घश्च ।) लक्ष्मीः विधा । डपकरणम् । विभूतिः । मतिः । इति मेदिनी ॥ अधिकारः । प्रभा । कीर्त्तिः । इति धरणिः ॥ वृद्धिः । सिद्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

64.2.3. युतः - यु-धातोः क्त-वि. युत वि. अत्र पुं. प्रथमैक.

64.2.4. यु युञ् बन्धने **(to tie, to bind)** क्र्यादिः ०९.००११ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्

64.3. भगवान् - भग+वत् वि. अत्र पुं. प्रथमैक.

64.3.1. भगं, क्ली, पुं, (भज्यते अनेनास्मिन् वेति एतदाश्रित्यैव कन्दर्पं सेवते इति भावः । भज सेवायाम् + "पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।" ३ । ३ । ११८ । इति घः । "खनो घ च ।" ३ । ३ । १२५ । घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति

वृत्तिकृद्भट्टोजीदीक्षितः ।) स्त्रीचिह्नम् । तत्पर्य्यायः । योनिः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ वराङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्मरमन्दिरम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

65. सदसत् ३२ सत् च असत् च एतयोः समाहार-द्वन्द्वः

65.1. न सत् इति असत् (नञ्-तत्पुरुषः)

65.2. सत् ***a.*** **(**-ती ***f.*****)**

65.2.1. **Being, existing, existent;** सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् **Bv.1.120;** सत्कल्पवृक्षे वने **Ś.7.12.**

65.2.2. **Real, essential, true; Bṛi. Up.2.3.1.**

65.2.3. **Good, virtuous, chaste;** सती सती योगविसृष्टदेहा **Ku.1.21; Ś.5.17.**

65.2.4. **Noble, worthy, high; as in** सत्कुलम्**.**

65.2.5. **Right, proper.**

65.2.6. **Best, excellent.**

65.2.7. **Venerable, respectable.**

65.2.8. **Wise, learned.**

65.2.9. **Handsome, beautiful.**

65.2.10. **Firm, steady.**

66. समातिष्ठ ३६ सम्+आ+स्था (समास्था)-धातोः लोटि मध्यमपु. एक.

66.1. सम्यक् आस्था इति समास्था

67. समाधिना ३६ समाधि वि. अत्र पुं. तृतीयैक.

67.1. समा धिः यस्य सः समाधिः (बहुव्रीहिः)

68. सरहस्यम् ३० रहस्येन सह

68.1. रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहस् + दिगादिन्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोपनीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥

69. सर्वत्र ३५ अव्ययम् (सर्व्वस्मिन्निति । सर्व्व + "सप्तम्यास्त्रल् ।" ५ । ३ । १० । इति त्रल् ।) सर्व्वदिग्देशकाले । इति शब्दरत्नावली ॥

70. सर्वदा ३५ अव्ययम् (सर्व्व + "सर्व्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।" ५ । ३ । १५ । इति दा ।) सर्व्वस्मिन् काले । इत्यमरः । ३ । ४२२ ॥

71. **सः ३२ - तत् सर्व. अत्र पुं. प्रथमैक.**

72. **स्यात् ३५ - अस्-धातोः विधिलिङ्-लकारे प्र.पु. एक.**

72.1. **अस् असँ भुवि (to be, to exist) अदादिः ०२.००६०**
परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

॥ शुभमस्तु ॥

============